

VAN MENSEN & DINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR

IN VLAANDEREN

► Driemaandelijks tijdschrift
10e jaargang nr II - 2012
retouradres : Clarissenstraat 14,
9000 Gent

AFGIFTEKANTOOR GENT X
P.B. - X3/8152 - P 911181

Van Mensen en Dingen **Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen**

VOORHEEN: Oost-Vlaamse Zanten (sedert 1926) .

UITGEGEVEN DOOR:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. (KBOV) i.s.m. het Huis van Alijn (Gent), het Museum voor Volkskunde (Brugge), en het Museum voor de Oudere Technieken (MOT) (Grimbergen).

Met de steun van de Stad Gent en de Provincie Oost-Vlaanderen.

WEBSITES EN E-MAILADRESSEN:

<http://www.kbov.be> - info@kbov.be
<http://www.huisvanalijn.be> - info@huisvanalijn.be
<http://www.museabrugge.be> - volkskundemuseum@brugge.be
<http://www.volkskundemuseum.be> - opgenomen in MAS
<http://www.mot.be> - info@mot.be
<http://www.volkskunde-vlaanderen.be> - info@volkskunde-vlaanderen.be

REDACTIEADRES: Clarissenstraat 14, 9000 Gent

REDACTIESECRETARISSEN:

Jolien Van Daele, jolien@kbov.be
Elise Vos, mabelise@kbov.be
Francis Ascoop, francis@kbov.be
Barbara Vos, barbara@kbov.be
Adrien Brysse, adrien@kbov.be

WEBMASTER: Jean-Paul Putzijs (tel. 09-227 98 66; jputzijs@skynet.be)

REDACTIE: Bea Baillieul, Rob Belemans, Kristien Bogaert, Adrien Brysse, Luc Daels, Johan David, Bart De Nil, Veronique De Tier, Sylvie Dhaene, Arnold Eloy, Sibylla Goegebuer, Willy Dezutter, Harlinda Lox, Peter Scholliers, Werner van Hoof, Jacques Van Keymeulen, Harry Van Royen, Els Veraverbeke, Christophe Verbruggen, Jean van Clevén, Jolien Van Daele, Rinus Willemsen.

REDACTIERAAD: prof. dr. Jan Art, prof. dr. Elze nix, prof. dr. Marcel De Cleene, prof. dr. M Devos, prof. dr. Luc François, prof. dr. Rik Pi prof.dr.Gerard Rooijackers, prof.dr.HugoSoly dr. Jan Tolleneer, em. prof. dr. Romain Van E

CONCEPT LAY-OUT: Nina Hoste

ABONNEMENTEN-INFORMATIE:

KBOV: tel. 049.811.14.96
e-mail: abonnements@kbov.be

Abonnementsgeld: 20 Euro
Steunabonnement : vanaf 30 Euro

Te storten op rekeningnummer 703-0327514- BE92703032751423 BIC AXABBE22 van Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w met als mededeling: ABONNEMENT of STEUNABONNEMENT. (indien een factuur wordt gevraagd : + 5,00 €)

Losse verkoop: 6 Euro per nummer van 80 pagina's

Copyright: Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke wijze ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

AUTEURS GEZOCHT: Artikels kunnen opgesteld worden naar het redactieadres en worden voorgelegd aan een leescomité. Instructies voor auteurs worden op aanvraag toegestuurd. Iedere auteur aansprakelijk voor de inhoud van zijn bijdrage

V.U.: Adrien Brysse, Clarissenstraat 14, Gent

ISSN-NUMMER: 1379-9460

Foto's op de kaft: J.P. Putzijs, A. Brysse, Veronique De Tier, R. Heughebaert

JAARGANG X, 2012

WOORD VOORAF

De hoofdmoot van deze aflevering Van Mensen & Dingen is de voortzetting van een in vorige nummers (2011 nr. 1-2 en 2011 nr. 3) begonnen reeks, die allerhande onderwerpen uit het leven van nu belicht vanuit niet meteen te verwachten historische uitgangspunten. Daarbij worden de meestal onopgemerkte achtergronden beschreven van schijnbaar geheel nieuwe fenomenen. Die blijven onopgemerkt omdat ze oppervlakkig gezien, geen enkele gelijkenis vertonen met hun hedendaagse evenknieën. Probeer maar eens een jonge of piepjonge Pukkelpop- of Werchterganger er van te overtuigen dat zijn / haar drijfveer en gedrag in feite precies hetzelfde is als dat van de jonge bedevaarder uit vorige eeuwen. Probeer een pas gepromoveerde bachelor of master aan het verstand te brengen dat haar / zijn geleerd klinkende Angelsaksische titel terug gaat op de middeleeuwse gezel en meester.

Die twee eerder gepubliceerde onderwerpen zijn erg verschillend. Degene die in deze bladzijden onder de loep genomen worden, zijn net zo. Ze zijn zonder meer dispaaraat, schijnbaar zonder enige samenhang. Het resultaat is een bric à brac. Maar toch is het uitgangspunt telkens hetzelfde. Of het nu gaat om alledaagse aanspreektitels zoals 'dames en heren', kermissen en markten, heroplevende fenomenen zoals bedelaars of klantenlokkers, of, om de variatie in onderwerpen zo extreem mogelijk te maken: een 'Lourdes-grotje' in een voormalig kasteelpark, telkens gaan we op zoek naar de historische achtergronden. De omgangsvormen verpakte 'dames en heren' reveleren maatschappelijke verhoudingen uit veel vroeger eeuwen waarvan bijna niemand nog weet heeft, maar die beslist het overdenken waard zijn. Bij de straatfenomenen bedelaar en klantenlokker graven we minder diep, maar presenteren we een tableau van de vergeten voorgangers aan de hand van beschrijvingen door tijdgenoten. Bij het grotje verwijlen we even in magische werelden uit een ver verleden, om daarna te belanden in de karikatuur er van: de 18de-eeuwse 'folly' in een landschapspark.

Dit alles, geachte lezer, in de hoop je de uiteindelijke moraal van dit verhaal - of nauwkeuriger - van deze bundeling van verhaaltjes, bij te brengen: generatio spontanea is een fabeltje.

voor de redactie

Jolien Van Dale

INHOUD

Woord vooraf 1

Tradities overleven

Feesten : LUC DEVRIESE 5

Tradities overleven

Grotten in onze streken : LUC DEVRIESE 11

Tradities overleven

Klanten lokken : LUC DEVRIESE 25

Tradities overleven

Straathelden en bedelaars : LUC DEVRIESE 31

Verschuivingen in de wooncultuur : ELS DE VOS 57

Uitstap K.B.O.V. : JACQUELINE HEBBRECHT 74

TRADITIES OVERLEVEN ONOPGEMERKT

Luc Devriese

Feesten en markten

Zalige zondagen, mooie paasdagen, een schitterende of een compleet verregende Pinksteren, een sfeervolle kersttijd, ... onze weekindeling en kalender. Ze zijn nog steeds grotendeels bepaald door de aloude christelijk - kerkelijke traditie, soms geënt op veel oudere voor-christelijke 'heidense' gewoonten. Ook in een quasi totaal ontkerkelijkte samenleving blijven ze hun aantrekkingskracht behouden. Sterker nog: het is de meest opvallende franje van wat er nog van overbleef en niemand wil het missen. Niemand denkt er aan, mag er aan denken, de 'viering' van Onze-Lieve-Heer Hemelvaart met de bijhorende verlofdag (!) af te schaffen, omdat amper nog iemand weet waarvoor dat staat. Net als hun heidense voorgangers zijn de grote kerkelijke feesten onuitroeibaar. Het is een fenomeen dat zich ook in andere godsdiensten manifesteert.

In de kerkelijke kalender waren er naast de grote, overal gevierde feesten, ooit nog tal van lokaal belangrijke heiligidagen, patroonsvieringen van ambachten en andere verenigingen, processies, kermissen, tal van routineuze wekelijkse markten en enkele grootschaliger jaarmarkten. Het is een bijzonder rijk thema dat in de lokale geschiedschrijving van tal van dorpen en steden ruim aandacht kreeg. Deze bijdrage blijft beperkt tot Gent, waar de verre oorsprong van de kalendervaste gebeurens wat onderbelicht bleef, of althans waar een synthese ontbreekt.

Wie probeert enig inzicht te krijgen in wat er nu anno 2005 nog leeft van wat onze middeleeuwse stadsgenoten als typisch eigen Gents evenement konden meemaken, komt niet veel verder dan een jaarmarkt, een kermis, een jaarlijks feest (maar wat voor één!) en een wekelijkse markt. In Gent overleefden geen oude processies zoals te Brugge. Carnavalvieringen werden uitgebannen en pogingen om ze te laten herleven verlopen moeizaam. Maar wat bleef bestaan, is toch heel wat. Daarom hier even heel kort aandacht voor de oorsprong er van.

Jaarmarkten

In de tweede helft van de vijftiende eeuw waren er te Gent drie jaarmarkten. De drie hoofdbestanddelen van het oude Gent, het Sint-Baafsdorp, de eigenlijke stad en het Sint-Pietersdorp, hadden er elk een. De eerste was in mei, de tweede met halfvasten en de derde opende op 1 augustus. De eerste bestaat nog als 'paarden'jaarmarkt te Sint-Amandsberg, de tweede is nu de Halfvastenfoor en de laatste in de rij transformeerde tot niets minder dan de Gentse Feesten. Alle drie kenden ze in de loop van eeuwen een alsmat evoluerend karakter, maar hun kalender bleef vrij vast en dit tot op heden.

Het fenomeen jaarmarkt is zeer oud¹. Er bestaan talrijke bewijzen voor dat dergelijke markten in prehistorische tijden al bestonden bij de Kelten in Gallië. Op de plaatsen waar ze ingericht werden en op de wegen die er naartoe leidden, genoten de deelnemers de allerhoogste bescherming van de landsvorsten. In tijden dat voor ons begrip kleine reizen nog gevaarlijke avonturen waren en allerhande verboden en tolln het handelsverkeer belemmerden, kon men er ongehinderd zaken doen. De hogere overheden maakten trouwens dikwijls van de gelegenheid gebruik om hun gezag te demonstreren. Rechtsgedingen werden ingericht, geboden en verboden werden plechtig afgekondigd. In de jaarmarktstad konden vreemde handelaars gedurende een welbepaalde periode hun waren te koop stellen naast de lokale. Het gebeuren bood ruim gelegenheid voor onderlinge contacten. De volkstoeloop trok allerlei artiesten aan en vice versa.

6

Naast de grote internationaal georiënteerde jaarmarkten ontstonden er kleinere lokale die enkel regionaal belangrijk waren en de internationale markten evolueerden zelf tot lokale evenementen. De jaarmarkten omvatten van oudsher vier aspecten: een religieus aandenken (meestal aan een kerkwijding), de handel, het feestelement en een justicieel-bestuurlijk luik. Maar dat alles evolueerde. De oorspronkelijke religieuze en bestuursrechterlijke aspecten verdwenen meestal. Zoals de 'kerkmissen' op de kerkwijding- of kerkpatroonfeesten kermissen werden, werden handelsforen ook kermisforen. Ook foor (via het Frans foire uit het Latijnse begrip feriae: rustdagen ter ere van de goden) duidt op religieuze oorsprong. Vergelijk met het Duitse benaming Messe voor foor. Het woord 'kermisfoor' is dus een tautologie (tweemaal hetzelfde), maar legt de nadruk op wat we nu verstaan onder 'kermis'.

De welbekende Gentse jaarbeurs, nu wat weggedrukt tussen al het publicitaire geweld van alle mogelijke en onmogelijke gespecialiseerde beurzen in de Flanders Expohallen, functioneerde in de voorbije decennia nog min of meer zoals die oude jaarmarkten.

Negenmeimarkt

De Negenmeimarkt te Sint-Amansberg heeft nog het best zijn oude karakter van jaarmarkt bewaard. De datum gaat terug op het kerkwijdingsfeest van de Heilig Kerstkerk van de parochie van de Sint-Baafsabdij (9 mei 1067). Deze kerk was oorspronkelijk gelegen pal naast de kloosterkerk die amper negen jaar eerder op 10 mei 1058 gewijd was geworden. Die twee opeenvolgende wijdingsherdenkingen verleenden aan de viering ongetwijfeld extra luister. Maar deze markt is nog ouder. De vroegste precies dateerbare vermelding is uit 1013. Toen werd hij op het feest van de H. Bavo (Bamis, 1 oktober) gehouden. Uit de teksten kan zelfs afgeleid worden dat het gebeuren wellicht al in de 9de eeuw bestond. De datum werd in de elfde eeuw naar het voorjaar verschoven bij de ontdubbeling van de oude abdijkerk tot Sint-Baafskerk voor de monniken en Heilig-Kerstkerk voor de parochianen, naar de wijdingsdatum van de nieuwste kerk dus.

Waar de oudste Bamismarkten precies gehouden werden, is niet duidelijk². De latere Negenmeimarkten speelde zich af rond het toenmalige eindpunt van de Dendermondse Steenweg (toen de Rechte Straat genoemd) waar nu de stadsring ligt met Dampoortparkeerterrein en de Nieuwe Beestenmarkt. Na de vernietiging van de abdij door Keizer Karel verhuisde het evenement niet samen met de Selestkerk mee naar de Sleepstraat, maar naar Sint-Amansberg in de Sint-Baafsheerlijkheid, buiten het rechtsgebied van de stad Gent. De bisschop trad er als opvolger van de abt op als wereldlijk heer. Op 9 mei hield de schepenbank van de Sint-Baafsheerlijkheid er een buitengewone zitting en werden de voorgeboden plechtig afgekondigd. In de 19de en 20ste eeuw evolueerde de Negenmeimarkt vooral tot paardenmarkt. Na een dieptepunt in de zestiger jaren kreeg het lokale feest voor de deelgemeente Sint-Amansberg, want dat werd het steeds meer, nieuw leven ingeblazen³.

Halfvastenfoor

Ook de halfvastenfoor heeft een lange voorgeschiedenis. De oudste bewaard gebleven vermelding dateert uit 1366⁴, maar ook deze jaarmarkt bestond toen vermoedelijk al langer. Er werden o.a. juwelen en wapens verhandeld door kooplieden uit Doornik en Parijs. Uit de 14de eeuw dateren eveneens gegevens die er op wijzen dat er toen op de Kouter, de *Peerdekouter*, een belangrijke paardenmarkt gehouden werd. Die bleef er tot halverwege de 19de eeuw op zijn stek.

Tot aan het keizerlijke verbod in 1540 hield het stedelijke establishment tijdens de Gentse vrije markt *ten alfvastinen* een indrukwekkende machtsmanifestatie onder de vorm van een plechtige gewapende optocht, het *Auweet*. Typerend voor het Gent van die tijd was, dat er hier geen select groepje overheidspersonen en gerechtsdienaren optrad, maar de neringen en de poorterij, die onder het regime van de 'Drie Leden' het bestuur van de stad hadden. Van een religieus element was er minder sprake, tenzij men de

halfvasten daarvoor zou willen houden⁵

Vanaf 1540 werden er foorkramen in het Groot Vleeshuis vermeld. Dat werd tijdens de vasten toch niet gebruikt voor zijn gewone doel. Later verhuisden de kramers naar de Schepenhuisen en er rond. In de 19de eeuw veranderde de halfvastenfoor geleidelijk aan in een kermisgebeuren dat na heel wat tribulaties vanaf 1850 voor het eerst op het nieuw aangelegde Sint-Pietersplein doorging.

Gentse Feesten

Met die tribulaties komen we terecht bij onze Gentse Feesten. In de nog prille geschiedschrijving van dé feesten is er terecht de nadruk opgelegd geworden dat ze door het stadsbestuur ingericht werden als Gemeentefeesten op aandringen van de fabrikanten. Die wilden komaf maken met de talrijke parochie- en wijkkermissen die bijna het jaar door zorgden voor heel wat werkverlet. Maar evengoed is het juist dat de Feesten een voortzetting vormden van nog een derde Gentse jaarmarkt-kermis die in de zomer gehouden werd.

Ook van deze markt dateert de vroegste vermelding uit de veertiende eeuw (1365-1366). In tegenstelling tot de 'stedelijke' halfvastenmarkt was de oorsprong hier duidelijk kerkelijk⁶. Het evenement werd in de eerste vermelding de *kermessen te Sente Pieters* genoemd en startte op 1 augustus. De abdijkerk was oorspronkelijk gewijd aan Sint-Petrus en Paulus (feestdag 29 juni) en op 1 augustus werd de feestdag van Sint- Pietersbanden (S. Petrus ad Vincula) plechtig gevierd. Begin zestiende eeuw ging de foer door op de feestdag van Maria Magdalena of de dag er na (22 of 23 juli). De markt was vermoedelijk toen alleen nog van regionaal belang. Hij werd Potjesmarkt, Kloostermarkt of Dievenmarkt genoemd en ging door op en rond het kerkhof van de in de Franse Tijd verdwenen O.L. Vrouwparochiekerk naast de Sint-Pietersabdij.

Nadat het stadsbestuur in de veertigerjaren van de 19de eeuw voor het eerst een algemene kermis begon te organiseren op het toen pas aangelegde Sint-Pietersplein en de halfvastenfoor ook naar die plek verhuisde, probeerde het de twee evenementen samen te voegen, maar dat plan mislukte. Vanaf die tijd verwierf de halfvastenfoor zijn vaste stek op het plein.

Vrijdagmarkt: de vrijdagse markt

Het doet een beetje raar aan te bedenken dat zoiets vertrouwds als de vrijdagse markt op de Vrijdagmarkt misschien wel de meest gaaf bewaarde Gentse traditie is. De vroegst bekende vermeldingen van de markt dateren uit de 13de eeuw⁷. Hoewel er slechts specifiek sprake is van de *Vrindach maerckt*

aan het begin van de 14de eeuw, geeft een tekst uit 1199 aan dat er toen te Gent op de vrijdag al markt gehouden werd. Waarom zo'n markt specifiek 's vrijdags doorging, intrigeert.

Of die toen al doorging op de plek, die nu al zoveel eeuwen de Vrijdagmarkt heet, is nog maar de vraag. Als open ruimte is die voor een middeleeuwse stad atypisch grote en regelmatige plaats een zonderling geval. Archeologisch onderzoek uitgevoerd voor de bouw van de ondergrondse parking toonde immers aan dat het plein wellicht in de 13de eeuw aangelegd werd op een eerder met houten en stenen huizen bebouwde zone⁸. Nu was het beslist ongewoon dat men in die tijd op zo'n ingrijpende manier te werk ging en het is vrijwel uitgesloten dat men dit zou gedaan hebben alleen maar om plaats te maken voor een doordeweekse markt.

Hoe het ook zij, al vanaf de 14de eeuw werden er meersenierswaren en allerhande textiel en kledij aan de man (en vooral vrouw) gebracht. Op sommige delen van de markt werd er ook op andere dagen handel gedreven. Bepaalde neringen brachten er hun producten ter controle ("waardering") en ter verkoop aan andere ambachten of aan gespecialiseerde handelaars. Zo stelden de huidenvetters in de 15de eeuw hun gelooiden huiden twee dagen per week te koop aan de leertouwers en schoenmakers op de Lijnwaadring, de zone dicht bij hun neringhuis, dat we nu kennen als het Toreken⁹. Later werd de Vrijdagmarkt en het Lakenmetershuis in De Wulf, het vroegere neringhuis van de nieuwschoenmakers, het toneel van de grote lijnwaadmarkt van Vlaanderen. De hoofdtoon lag steeds op kledij.

Commercie en amusement

We moeten ons geen illusies maken: behalve voor wat betreft de data lijken onze huidige festiviteiten vrijwel in niets meer op wat ze ooit waren. Bovendien evolueerden ze vermoedelijk ook al in de eerste eeuwen van hun bestaan voortdurend in omvang en in karakter. Maar toch, in essentie ging het hem en gaat het hem bij die grote jaarlijkse evenementen nog altijd om hetzelfde: commercie en amusement, waarbij het ene stevast het andere op gang trekt. Een goede mix van die twee was en is het geheim van hun succes.

Zo zien we dus dat de Sint-Amandsbergse jaarmarkt, de halfvastenfoor, de Gentse feesten en de Vrijdagmarkt stuk voor stuk immaterieel Gents erfgoed vertegenwoordigen dat honderden jaren oud is. Ze zijn ook in dat opzicht buitengewoon waardevol.

Noten

- 1 Uitstekende overzichten van het fenomeen jaarmarkt en van de Gentse situatie op dat gebied door Johan Van de Wiele in: Van De Wiele, J. e.a. *De Markt*, Gent-Leuven, 1988, een uitgave van het MIAT, p. 9-41.
- 2 Maurits Gysseling waar Van de Wiele voor wat de Negenmeimarkt betreft, grotendeels op steunde, opperde de veronderstelling dat de eerste jaarmarkten gehouden werden op een terrein binnen de eerste stadsomwalling ongeveer aan de huidige Kalandeberg op de weg naar Keulen (Gysseling, M., *Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg*. In: *Jaarboek Oost-Oudburg*, jg, 23, 1986, p. 45-49 en 65-72). Een kalande was vermoedelijk een vereniging van kooplieden. De namen van de nabij gelegen Lange en Korte Kruisstraat zouden kunnen afleid zijn van een marktkruis ter plaatse.
- 3 Nog meer gegevens over de Negenmeimarkt bij Poelman, R., *Terugblik op Sint-Amandsberg*, Sint-Amandsberg, 1966, p. 577-594. Een bijzonder levendig verslag van de hand van journalist Jef Crick over paardenhandel op en rond de markt voor 1940 in H.D.S. (H. De Schrijver) *Sint-Amandsberg en de Negenmeimarkt (1540-1940)*, Sint-Amandsberg, s.d., p. 62-78.
- 4 Referenties naar de originele bronnen bij Van De Wiele, J., 1988. Talloze grote en kleine wetenswaardigheden zijn te vinden in de artikelenreeks 'Van alle markten thuis' die Eddy Levis in de *Ghendtsche Tydinghen* liet verschijnen in de periode 1987-1990.
- 5 Van Werveke, A. Het Auweet, de groote parade van halfvasten vóór 1540. In: *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1907, jg. 15, p. 254-267.
- 6 Wat tot uiting komt in de 14de-eeuwse terminologie: vrije markt tegenover kermis.
- 7 Gysseling, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, 1954, p. 83; Gysseling, M., 1986, p. 31.
- 8 Laleman, M.C., Van De Walle, R., Vondstmeldingen: Vrijdagmarkt. In: *Stadsarcheologie*, Gent, 1981, jg. 5, nr. 2, p. 39; Laleman, M.C., Raveschot, P., Binnen de omwalling: de Kuip. In: *Wat 'n Leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, Gent, 1987, p. 56.
- 9 Devriese, L., Het Gentse ambachtsleven veelzijdig weerspiegeld in de huidenvetterij. In: *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, Gent, 2003, nr. 81, p. 7.

GROTTEN IN ONZE STREKEN: DEVOTIONELE PLAATSEN EN FOLLIES

Luc Devriese

Casus: de 'beendergrot' - anno 1785 - in het park van de Gentse kliniek Maria-Middelares

Grotten bij ons? Er zijn er heel wat. In België werden rond 2010 nog zo'n duizend 'Lourdesgrotten' geïnventariseerd¹. Vanzelfsprekend zijn dat geen natuurlijke grotten. Die horen thuis in streken met heel andere bodems, sterk verschillend van de onze: in de kalksteenmassieven van de zogenaamde karstgebieden. Daar ontstaan ze door het oplossen van kalk in water dat insijpelt of wegstroomt. Denk maar aan de grotten van Han met de Lesse.

11

Lourdesgrotten

We associëren het fenomeen grot bij ons in de eerste plaats met volksdevotie voor Maria, Onze-Lieve-Vrouw, de Moeder - Maagd, moeder van Jezus. Kunstmatige grotten werden in katholieke kringen een rage in de decennia die volgden op het ontstaan in de 19de eeuw van Lourdes in de Franse Pyreneeën als bedevaartsoord. Volgens de geloofstraditie verscheen Onze-Lieve-Vrouw er in 1858 aan een arm herderinnetje Bernadette Soubirous in de grot van Massabielle bij de stad Lourdes. In België, in het Nederlandse katholieke zuiden en in andere streken met Rooms-katholieke bevolking werden in de tweede helft van de 19de eeuw en in de eerste helft van de 20ste eeuw meerdere grote kopieën van de originele Lourdesgrot gebouwd, als bedevaartplaats ontwikkeld en gepromoot. De belangrijkste daarvan is Oostakker bij Gent (1873) in een kasteelpark. Het werd een bloeiend lokaal bedevaartsoord met

bijhorende imposante neogotische basiliek.

Maar ook in besloten hovingen werden dergelijke grotten en grotjes opgetrokken. Al deze Lourdesgrotten hadden een zeer herkenbare stereotype configuratie met beelden van een staande Onze-Lieve-Vrouw en knielende Bernadette. Ze blijven tot op heden vooral onderhouden in parken en parkjes van kloosters en katholieke instellingen. De talloze mini Lourdesgrotjes die tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw in privé tuinen en tuintjes te vinden waren, verdwenen echter.

Opvolgers van magische plaatsen uit een ver verleden

Dat Maria uitgebeeld wordt in een grot, dat er daarvoor kunstmatige grotten aangelegd werden en dat er in de Lourdesbedevaartsoorden geneeskrachtig water getapt of geput wordt in de grotten, gaat terug op een werkelijk zeer oude traditie. Heel bekend zijn de grotten uit de Griekse en Helleense Oudheid, waar ze in verband gebracht werden met de 'bron' van het leven, met geheimzinnige magische krachten. De uitdrukking 'bron van leven' is niet gratuit. Het orakel van Delphi is het meest beroemde voorbeeld². Maar er waren er meer waar nimfen, watergeesten, het doen en laten van mensen konden beïnvloeden, waar heil gezocht werd en geofferd, en waar geneeskraft toegeschreven werd aan het water. Het werden niet zelden bedevaartsoorden. Deze traditie gaat nog verder terug. Dergelijke plaatsen zijn te vinden in het pre-Minoïsche Kreta (Eileithia bij Knossos, vanaf 3000 v.C.) en men neemt zelfs aan dat de heilige grotten van Lascaux (15.000 tot 10.000 jaar v.C.) in een dergelijke context thuishoren.

In sommige van deze voorchristelijke cultusplaatsen werden sporen gevonden van praktijken die nu nog bestaan: bijvoorbeeld ex-voto's in de vorm van een lichaamsdeel waarvoor men genezing wilde afsmecken. In tijden dat het leven extreem hard was en de geneeskunde nauwelijks iets voorstelde, beantwoordden dergelijke heilige en mogelijks heil en heling brengende plaatsen aan een werkelijk zeer grote menselijke behoefte.

De etymologie van het woord grot maakt een en ander duidelijk. Het is afgeleid van het Italiaanse *grotta*, dat zelf uit het Volkslatijnse *grupta* en het Latijnse *crypta* stamt. Dat laatste werd op zijn beurt ontleend aan het Griekse *kruptē* 'verborgen plaats', afgeleid van *kruptós* 'geheim, verborgen', met de woordstam van *krúptein* 'verbergen'. Het is

een term voor donker, duister, geheimzinnig. Het begrip cryptisch ligt er niet om. De woorden grot, krocht en crypte hebben dus dezelfde herkomst. En niet enkel de woorden zijn feitelijk gelijk. De crypten in de grote middeleeuwse kerken waren diep en duister en niet zelden voorzien van een put waaruit heling brengend water kon opgehaald worden. Met of zonder dat water waren dat de plaatsen waarin de pelgrims het dichtste bij hun doel kwamen. Het bezoek aan de crypte vormde steeds het hoogtepunt van hun reis.

Al in de Romeinse oudheid begon men kunstmatige grotten aan te leggen, of bestaande grotten op te tuigen om ze 'bigger than real' te laten schijnen. Beroemde grotten zijn die van Capri en Napels, die keizer Tiberius liet optuigen met beelden van mythologische figuren. Tal van natuurlijke grotten werden verchristelijkt en in het zuiden van het Vlaamse land promoveerden bronnetjes in hellingen tot plaatsen van verering van heiligen, wellicht opvolgers van watergeesten. Zo bijvoorbeeld in Dikkelvenne in de wijk De Rotse (!), waar in de achtste eeuw een heilige Kristina een voetafdruk zou nagelaten hebben waaruit water borrelde³. Nu nog produceert een bedrijfje er het mineraal water Christiana, echter zonder claims op genezende kracht. Elders in het vlakke Vlaamse land liet de bodemstructuur dergelijke fenomenen niet toe.

En ook ... opvolgers van 'follies' in parken

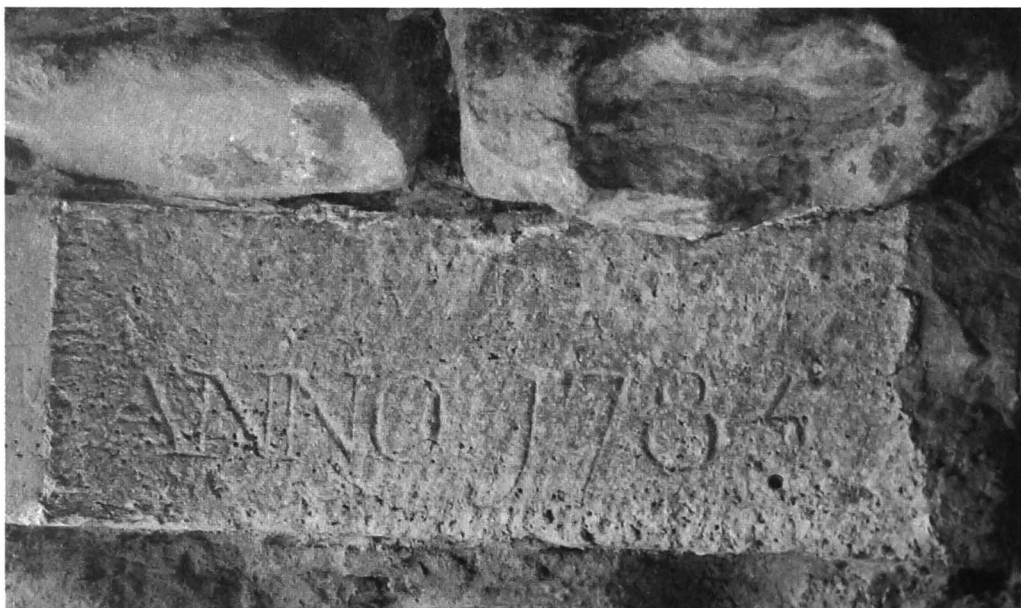
Op het eerste gezicht minder voor de hand liggend en ver verwijderd van magische werelden of vrome Mariaverering, is het aspect 'folly' aan de Lourdesgrotten in onze hovingen. Deze bouwseltjes, soms waarlijk grote bouwsels, konden de vorm aannemen van een pseudo-antieke ruïne, een theatertje, een pseudo-kapel of niet zelden ook een (pseudo) rotsformatie, meestal met bijhorende grotholte. Ze waren, zoals de term folly (dwaasheid) suggereert, in de eerste plaats volkomen nutteloos, bizar, enkel dienend als divertissement voor rijke lui. Die konden er op mooie zomerdagen wegdromen, of wat dan ook. Dat aspect was trouwens al sterk aanwezig in de hierboven vermelde kunstmatige grotten uit de laat-antieke Romeinse wereld van Tiberius.

In West-Europa werden dergelijke follies vanaf de 16de-eeuw gebouwd. In de schilder- en in de graveerkunst van die tijd, tot ver in de romantiek, verschenen ze in alle mogelijke vormen en formaten als pittoreske onderdelen van fraaie landschappen en landschapjes. Eigenaars van

'hoven van plaisance', buitengoedjes, konden er zoveel inspiratie in vinden als ze maar wilden.

Blijkbaar werden follies vooral in Engeland populair, waar ze een bijna obligaat onderdeel vormden van de landschapsparken, een uiterst succesvolle en ook duurzame Engelse 'mode'. In de 19de eeuw waren er zelfs gespecialiseerde aannemers die kunstgrotten bouwden. Bij sommige oudere exemplaren ontstonden verhalen over kluizenaars die ze zouden gebouwd en er in gewoond hebben. Goed bekend bij ons, en vooral indrukwekkend, is de massieve rotspartij die als parkversiering en doorgang fungeert in het Gentse Citadelpark.

Onze Lourdesgrottenbestand is minstens gedeeltelijk gebaseerd op die traditie (en bouwtechniek!). Ook deze constructies werden in parken en hovingen gerealiseerd ter verpozing, maar dan wel bij voorkeur in een heel erg 19de-eeuwse devote gedaante.

Afb. 1. Steen met jaartal 1785 ingewerkt in de oksel van de grotingang.

De 18de eeuwse grot in Maalte bij Gent

Ook in onze streken gaat het fenomeen grot - kunstmatige grot wel te verstaan - verder terug in de tijd dan de laatste decennia van de 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste, de glorie-tijd van de Lourdesgrotten. In dit artikel beschrijven we een op zijn minst ongewoon exemplaar: een 18de-eeuws bouwsel met een vloer geplaveid met allemaal vrijwel identieke runderbotten. De grot die hier aan bod komt, is te vinden in het gedecimeerde en zwaar gehavende park (ex-kasteelpark) van de kliniek Maria Middelaes in Gent aan de grens met Sint-Denijs-Westrem in het gehucht Maalte⁴.

Hoewel er, zoals we zullen zien, misschien een cultuselement verbonden is aan de Maaltegrot, ontstond ze niet in die traditie. De constructie uit silex, Balegemse kalkzandsteen en steenpuin hoort wat bouw en materialen thuis bij de 'follies' in landschapsparken.

In onze streken zijn 18de-eeuwse exemplaren beslist zeldzaam. Hoewel het bouwsel een datumsteen *Anno 1785* draagt (afb. 1), was de echte, veel vroegere datering niet gekend en de betekenis van de beenderen bleef duister. Het werd immers aanzien als een van de vele Lourdesgrotten⁵. Uitwendig werd de constructie in latere tijden inderdaad opgetooid als een Onze-Lieve-Vrouwgrot en oppervlakkig lijkt ze op de honderden Lourdesgrotten in onze contreien (afb. 2).

15

Afb. 2. Buitenzicht van de grot, anno 2012.

Geplaveid met beenderen: fantastically paved with ... bones (1817)

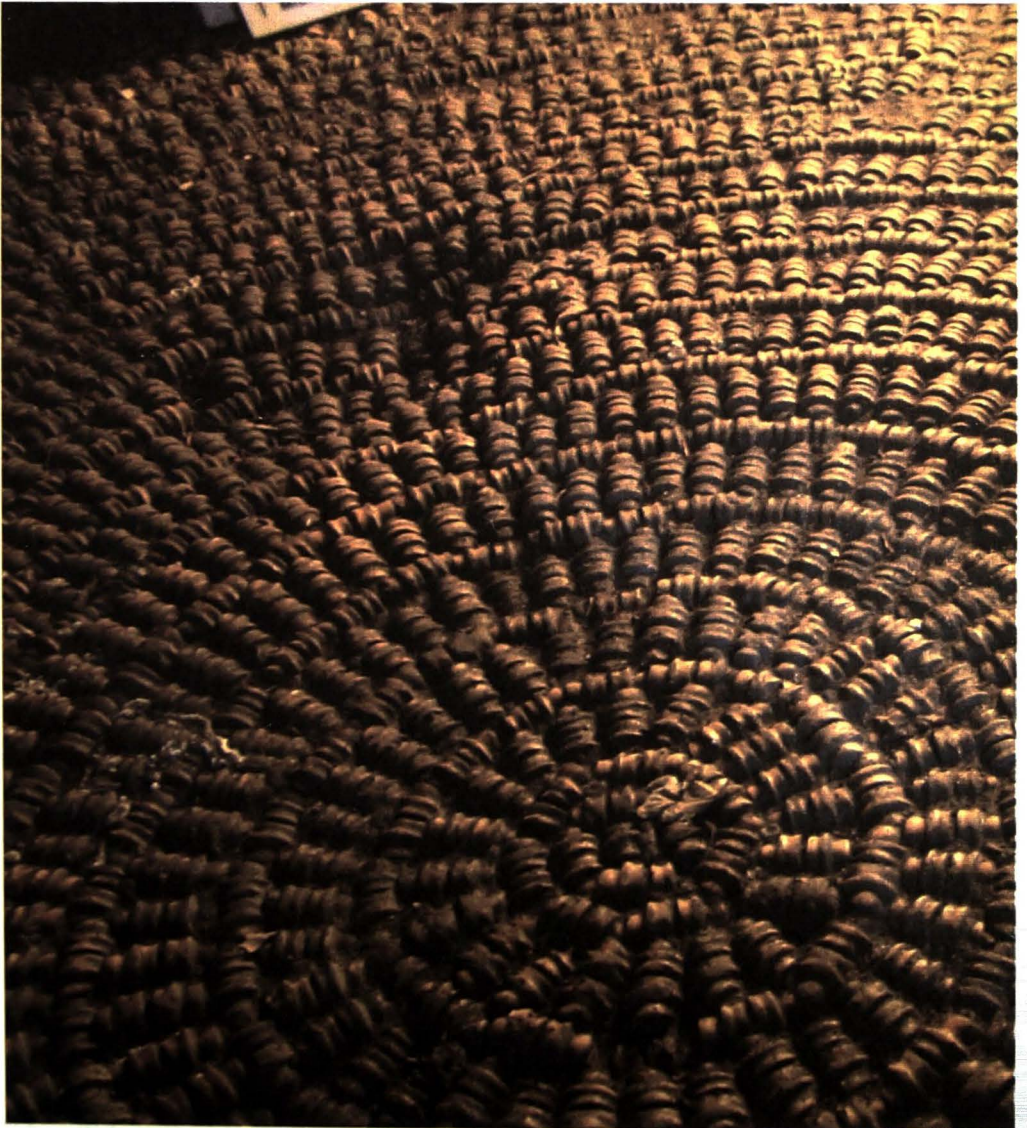
De grot is niet enkel uitzonderlijk voor onze streken vanwege zijn vroege datering, ze herbergt ook nog iets beslist ongewoons: de vloer helemaal opgebouwd uit allemaal identieke en in identieke stand geplaatste beenderen (afb. 3 en 4). Vanaf de ingang tot helemaal achterin bestaat de vloer uit runderbeenderen, ingelegd volgens een klein vierkant (aan de ingang) en een groter rond patroon (in de grot zelf). Een paar andere, veel grotere beenderen zijn verwerkt of in steen weergegeven in de wanden en het plafond.

Dat de beendervloer van de grot in het ziekenhuispark inderdaad oud is, wordt bevestigd door een onverdachte en deskundige bron: een verslag van de studiereis in 1817, in de nadagen van Waterloo, ondernomen doorheen de Lage Landen. Het werd opgesteld door drie Schotse amateur - botanisten en agronomen, klaarblijkelijk ook anatomisch geschoold. De heren waren speciaal geïnteresseerd in tuinen en sier-teelt, van bloemen tot bomen. Ze selecteerden voor hun onderzoek, na zorgvuldige navraag, enkele prestigieuze hovingen in het Gentse, en zo kwamen ze terecht op het buitengoed van de textielnegotiant en bankier de Meulemeester - van Aken in Maalte⁶. Vanaf hier volgen we hun verslag.

Afb. 3. Detail van de vloer van de 'beendergrot' van Maalte (ingang). De condylen (knokkels) zitten aan het oppervlak. De benen zelf zitten in de grond.

'In het bos van deze villa (de Meulemeester) was er een slingerend tuinpad van circa 300 voet (100 meter) lang, overdekt met haagbeuk die langs een gewelfd latwerk werd geleid. Dit pad leidde naar een kunstmatige grot die op fantastische wijze geplaveid was met middenvoetbeentjes van schapen (*fantastically paved with metatarsal bones of sheep*). Daarna bereikten we het zogenaamde theater van Pan. Dit 'theater' werd volledig gevormd met haagbeuken en struiken die door snoeien de vorm van een podium hadden en volledig uitgerust waren met scènes langs zij, vooraan en opzij boxen en een parterre. Na een bezoek aan dit extravagante hoogtepunt van tuinbouw in de Lage Landen, keerden we terug naar het huis langs een laan afgezet met Oosterse platanen, de mooiste die we ooit zagen'⁷.

Afb. 4. Gedeelte van de vloer binnenin de grot.

Maar houden we ons bij de grot en de beenderen. Opvallend in de vloer zijn de zeer regelmatige, naar boven toe geplaatste, mooi afgeronde gewrichtsvlakken van de botten. Ze zijn op identieke wijze gerangschikt met de scharniervormige gewrichtsvlakken, condylen genoemd (uit het Griekse kondylos, knokkel), naar boven toe geplaatst aan het vloeroppervlak. We mogen aannemen dat de in de grotvloer zichtbare beenderoppervlakken, de condylen, slechts een klein deel vormen van het vrij lange bot dat aan de voorpoot metacarpus heet en aan de achterpoot metatarsus. De vloer is dus opgebouwd uit beenderen die vermoedelijk vrij diep (tot 30 cm. in het geval ze ondergronds intact gelaten werden) in de bodem steken, dicht opeengepakt, het ene bot tegen het andere. Alles samen moet dit een behoorlijk zware beendermassa vormen, stevig ingebed in de bodem.

De condylen zijn onderdelen van gewrichten, die wij (helemaal verkeerd) knieën noemen bij dieren als schapen en runderen, zogenaamde 'teengangers', die 'op hun tenen lopen'. Dergelijke condylen zijn analoog aan de knokkels van de mensenhand en ook aan de vergelijkbare gewrichtsvlakken in de mensenvoet waarop de tenen scharnieren⁸. Ze horen bij resp. de middenhandbeenderen en de middenvoetbeenderen. Mensen hebben vier metatarsi (tussenhandbeentjes) die samen de handpalm vormen en bovendien nog een duim met eveneens een metacarpaal onderdeel. De vijf metatarsi (tussenvoetbeenderen) vormen het grootste deel van de mensenvoet. Bij herkauwers, zoals schapen en runderen, bleven in de loop van de evolutie aan elk lidmaat slechts twee van de oorspronkelijk vijf dergelijke beenderen behouden die bovendien nog helemaal samensmolten. Bij teengangers zoals herkauwers en paarden is het in groep kunnen vluchten, het snel lopen, een belangrijke overlevingsstrategie. Vandaar ...

Beendervloer als 'folly'

Volgens de lokale traditie zou de grot gebouwd zijn door een kluizenaar die in de grot verblijf hield. Een schouw aangebracht in de wand en een uitsparing gelijkend op een alkoof, zouden in die richting wijzen. Ook dat verhaaltje is iets wat wel meer in verband gebracht wordt met nepgrotten. De man zou zich in Maalte vooral gevoed hebben met vlees en om onnaspeurbare redenen zou hij met de beenderresten de grond geplaveid hebben. Hoogst zonderling en onwaarschijnlijk vanwege de massale hoeveelheid identieke botten.

De vloerconstellatie van de Maaltegrot is extravagant en past helemaal in de wereld van de folly. Zoiets bizar werd klaarblijkelijk wel gemaakt door de opdrachtgevers, ondanks het feit dat een dergelijke vloer wellicht niet gemakkelijk te verwezenlijken was. Een exemplaar zoals dat van Maalte bevat immers een massa beenderen, allen gelijkaardig, beenderen die anders gebruikt werden voor de fabricatie van het waardevolle beenderas en beendervet. Volgens een ruwe schatting zijn de beenderen op Maalte afkomstig van ettelijke honderden volwassen runderen⁹.

Wellicht mogen we verwijzen naar Engeland - weeral - waar, vooral in de 18de eeuw een zekere mode van 'knuckle bone floors' floreerde. Niet zozeer grotten, als wel diverse andere gebouwtjes werden er van voorzien. Maar de traditie is ouder. Een spectaculaire, zeer recente vondst (juni 2012) betreft een 'knuckle bone floor', opgebouwd uit beenderen van schapen in het houten 'Curtain Theatre' waarin Shakespeare onder andere zijn Romeo and Juliet creëerde in East London. De vloer zou dateren uit die tijd of kort er na¹⁰.

Schapen- of runderbotten? Een cryptische zaak

19

Als we ter bevestiging van de datumsteen mogen veronderstellen dat grot en beendervloer tot stand kwamen samen met de parkaanleg, dan wijst de ten tijde van het Schotse bezoek al indrukwekkende begroeiing van het park er op dat het bouwsel inderdaad uit de 18de eeuw dateert. Zonderling is wel dat de Schotten de botten voor schapenbeenderen hielden, terwijl de vloer anno 2012 uit runderbotten opgebouwd is¹¹. De vorm van de condylen die we aan de vloeroppervlakte zien, is nagenoeg identiek bij deze twee vrij verwante diersoorten, maar het verschil in grootte tussen schapen- en runderbeenderen is aanzienlijk. Of hadden de bezoekers het bij het rechte eind en was de vloer een onbekend aantal jaren na 1817 aan heraanleg toe en werden de schapenbeentjes vervangen door identiek uitziende, maar veel grotere en stevigere runderbeenderen? Datering van botfragmenten jonger dan 1600 is jammer genoeg niet mogelijk.

Ten tijde van de (vermoedelijke) constructie in 1785 was het kasteeltje als buitengoed eigendom van de familie Maelcamp d' Opstaele. Hoe kwamen deze weggestelde lieden er toe de grot te bouwen en de beendervloer aan te brengen? Hoe is het ontstaan van dit raadselachtige monumentje te verklaren? Waarom zijn alle beenderen in de

grotvloer identiek: enkel metatarsi of metacarpi? Waarom werden ze allemaal met de condylen naar boven geplaatst?

20

Afb. 5. Runderbeen (Museum Morfologie, Faculteit Diergeneeskunde, Ugent, Merelbeke) boven op de beendervloer. Hedendaagse runderen zijn groter en zwaarder dan die uit vorige eeuwen.

Mochten het ooit effectief schapenbeenderen geweest zijn, dan kon er gedacht worden aan een mogelijk verband met het zogenaamde 'mirakel van het Putje' dat in 1686 vlakbij zou gebeurd zijn en dat in Maalte een populair bedevaartsoord deed ontstaan. Schapen 'knielend' (op de condylen van hun metacarpi !) in aanbidding voor heilige hosties en gestolen kerkzilver lieten er booswichten ontmaskeren die hun buit in een veedrenkpoel ('put') verstopt hadden¹². Een referentie naar dat verhaal, is een mogelijke hypothese. Maar - klein hinderlijk detail - het zijn wel degelijk runderbotten! Het feit dat de vloer opgebouwd uit allemaal identieke metacarpale en metatarsale beenderen, met de condylen naar boven gericht, is daarvoor geen stevig argument.

De werkelijke achterliggende reden is waarschijnlijk veel prozaïscher: een dergelijke configuratie is gewoon de mooiste. Andere beenderuiteinden van runderen zijn erg onregelmatig. De bewaard gebleven Engelse exemplaren zijn trouwens overwegend eveneens uit dat type beenderen opgebouwd, al zijn er ook die uit een mengeling bestaan

van diverse beenderen, en zelfs paardentanden. Vandaar dus de historische naam in Engeland, 'knuckle bone floor': knokkelbeenvloer.

Memento mori: gedenk dat gij zult sterven ... maar met runderkne- kels

De oude grot in het kasteelpark werd met enkele minimale ingrepen omgevormd tot Lourdesgrot. Wanneer dit gebeurde, weten we niet. Het kan ten vroegste in de late 19de eeuw geweest zijn. Misschien nog vroeger, maar zeker niet al in de 18de eeuw bij de originele constructie, werden twee steenplaten aangebracht links en rechts van de ingang met een (vermoedelijk oorspronkelijke) Franse tekst en een Nederlandse (vermoedelijke) vertaling:

Passant, pense en passant,

Que passant tu passes,

tes pas sont compasses.

Pas à pas tu trépasses

les abats les appats

sont les pas de ton trépas

Vorbijganger,

denkt bij uw voorbijgaan

dat al voorbijgaande

uw stappen zijn geteld.

Stap na stap nadert de dood,

het genot, het plezier

zijn de stappen van uw dood.

In het Nederlands gaat de stampende 'a' klankcadens verloren, maar de boodschap is even duidelijk. Gedenk, o mens, dat gij sterven zult: memento mori, met daarbij nog een strenge moraliserende boodschap. De beendergrot op Maalte lijkt daarmee de functie te vervullen van de kunstig opgebouwde knekelmonumenten in Zuid-Europa.

Alleen: het kan niet kloppen. Weerom zitten we daar immers met dat hinderlijke detail: in onze grot gaat het wel degelijk om runderknoken! Overigens is het ondenkbaar dat mensenbeenderen buiten een kerkhofomgeving zouden geëxposeerd zijn.

Maar hoe dan ook, met gedenkteksten en de referentie naar Lourdes kreeg het beendermonumentje, waarvan de betekenis (indien er al een was - denk aan de schapenbeenderen die van runderen blijken te zijn) iedereen ontging, toch nog een zinvolle invulling. Zeker niet ongepast in een site waarin menselijk lijden, ondanks alle medische hoogstandjes, nog steeds centraal staat. Nood zoekt troost. De 'recyclage' van de 18de-eeuwse folly tot Lourdesgrot betekende trouwens de redding voor bouwsel en vloer!

Slot

De grot bleef als bij wonder gespaard van vernieling als gevolg van de grootschalige bouwactiviteiten voor de alsmaar uitbreidende kliniek. Het kleine monumentje wordt tot op heden verzorgd door de ter plaatse verblijvende zusters cisterciëncrinnen. Een hekwerk schermt de ingang af tegen vandalisme.

Zoals hierboven al aangehaald, is het park nog slechts de schaduw van wat het ooit was. Het 'extravagante hoogtepunt van tuinbouw in de Nederlanden' is verdwenen. De 'villa' werd in 1913 vervangen door het kasteel Le Bois Dormant van de textielindustriële Fernand Hanus (in essentie het voorgebouw van de huidige kliniek. Aan het einde van dit verhaal gekomen, moeten we de grot van Maalte - zeer toepasselijk - als cryptisch, als duister, omschrijven.

Dankbetuiging

Dank aan Tuur De Decker, die het spoor van de 'beendergrot' aangaf, aan Anton Eryvynck die een rijke variatie aan Engelse knuckle bone floors vond, aan zuster Lutgart van de kloostergemeenschap ter plaatse, die ons de lokale traditie mededeelde, aan Marjan Doom en de collega's van de vakgroep Morfologie van de Huisdieren, Ugent, Faculteit Diergeneeskunde, Merelbeke die de beenderen nader identificeerden, aan Bea Baillieul, Dienst Monumentenzorg - Stad Gent die de bouwgeschiedenis van het kasteel mededeelde, en aan Mark Adriaen, Luc

Denorme, Marianne Devoghele, Jos Tavernier, Gert Defever en Chris Puttevils die ons op diverse wijzen hielpen.

Afb. 6. Voorstelling (verzameling Mark Adriaen) van het 'mirakel van het Putje' met herdertje en schaapjes 'knielend' voor een kelk met hostie en barok gevel van de Putkapel in de typische stijl van Jeanne Hebbelynck - Dutry (1890 - 1959).

Noten

- 1 Een internetgrotinventaris is beschikbaar. Ook de in dit artikel speciaal beschreven grot in Gent – Kliniek Maria Middelaes is daarin met foto's en tekst opgenomen. Er wordt echter in de versie anno 2012 met geen woord gerept over de beendervloer en evenmin over de datering van de grot, veel vroeger dan de gebruikelijke Lourdesgrotten.
- 2 Zie o.m. Saintyves, P., *Les grottes dans les cultes magico - religieux et dans la symbolique primitive*, Parijs, 1918, pp. 37-259. Delphi is ietwat atypisch omdat daar ook (hallucinogene?) dampen uit een grotspleet opstegen, inspiratiebron voor het beruchte orakel.
- 3 Er zijn meerdere heilige Kristina's die lokaal vereerd worden. Onder meer in Brustem bij Sint-Truiden. De Kristina van Dikkelvenne is buiten de streek niet gekend.
- 4 Te bereiken via de Poolse Winglaan: de Maaltebeek oversteken, onderdoor de parkingconstructie tot net voorbij de parking wandelen.
- 5 Foto van de beendervloer aan de grottingang in Van Den Borre, P., Van kasteel Hanus "Le bois dormant" tot AZ Maria Middelaes. In: *Jaarboek Heemkring Scheldelveld*, deel 33, 2004, p. 141-142. Met teksten van de inscripties, beschrijving van de kunstwerkjes in de grot (O.L.Vrouw van Banneux en de 'De zeven smarten van

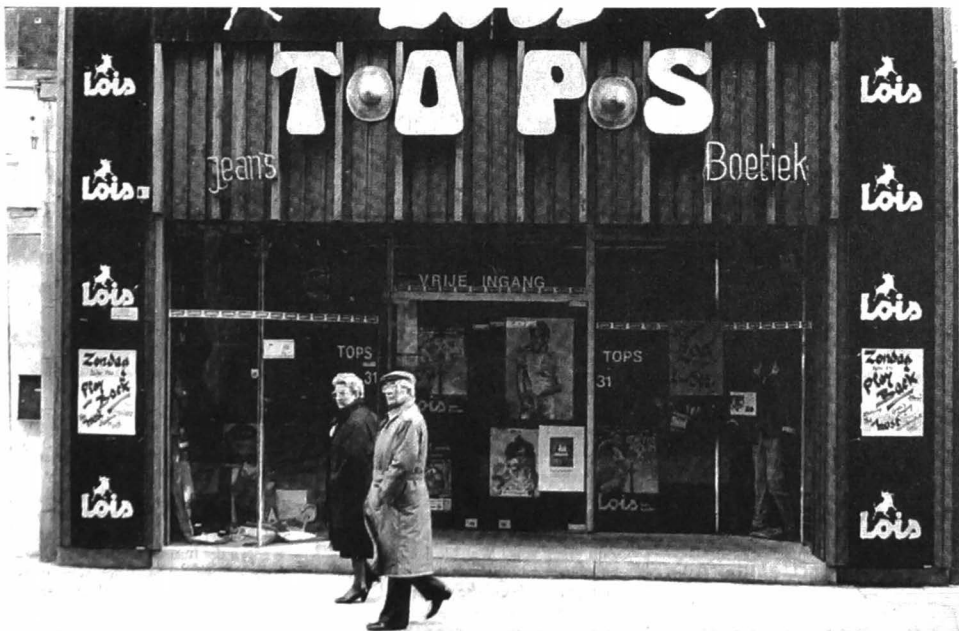
Maria'), vermelding van de vloer als bestaande uit kniegewrichten van schapen en uitleg volgens de plaatselijke traditie: 'De beenderen werden verzameld door een schaapherder die als kluizenaar op het kasteeldomein woonde en er schapen hoedde'. Mark Adriaen vestigde in een informatieblad van het AZ Maria Middeles de aandacht op de datumsteen anno 1785, en de memento mori teksten maar de verspreiding daarvan bleef uiteraard beperkt.

- 6 Coppejans-Desmedt, H., *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de 18de eeuw*, Brussel, 1952, p. 44 en 196.
- 7 De tekst werd vertaald door Kristel Wautier en betreft een fragment uit het *Journal of a horticultural tour through some parts of Flanders, Holland and the north of France*. Edinburgh, 1823. De originele tekst is te vinden bij Google books. Een uitvoerig geannoteerde vertaling van het tekstgedeelte handelend over de regio Gent bij Wautier, K., Schotten op stap in Gent. In: *Jaarboek 2009 van de Oost-Oudburg*, Gent, 2009, p. 168.
- 8 De zichtbare gedeelten van de beenderen in de grot zijn in het anatomische jargon als volgt te omschrijven: distale condylen van het os (been) metacarpale/metatarsale III-IV. De gewrichtsvlakken die articuleren met de proximale falangen (vinger- of teenkootjes dichtst bij het gewricht) van de beide steuntenen staan goed zichtbaar naar boven toe ingeplant in de grotbodem. Ter verduidelijking: carpus is pols; het homologe gewricht aan de achterbenen heet tarsus (enkel). Bij schapen en runderen zijn enkel de middelste tenen (of vingers), genummerd III en IV, goed ontwikkeld. Men noemt ze steuntenen.
- 9 Alleen al de kleine ingangspartij bevat zo'n 200 botten, wijzend op ca. 50 runderen.
- 10 <http://www.guardian.co.uk/culture/2012/jun/06/shakespeare-curtain-theatre-shoreditch-east-london>
- 11 De Schotse bezoekers hadden het over metatarsal bones (die bij de achterpoot horen) in plaats van over metacarpal bones (die bij de 'knielende' voorpoot horen), maar het onderscheid tussen die twee types is niet zo gemakkelijk te maken.
- 12 Devriese, L., Tradities overleven onopgemerkt. Deel 1. Bedevaarten van toen - Muziekfestivals van nu. Op de schoot van het meysken in het korenveld (1796) - one night stand met een 'tentsletje' (2010). In: *Van Mensen & Dingen*, jg. 9, 2011 nr. 1-2, p. 61-71. Het 'knielen' van schapen is een typisch symptoom van 'rotkreupel', een ernstige en destijds veel voorkomende schapenziekte. Bedevaartspecialist Van Heurck **vermelde** het in aanbidding staan of zitten van nog andere diersoorten als soortgelijke 'mirakels' in het **volksgeloof**, die overigens door de Kerk niet erkend werden (Van Heurck, E., *Les drapelets de pélerinage en Belgique et les pays voisins*, Antwerpen, 1922, p. 397).

KLANTEN BINNEN LOKKEN

Luc Devriese

In de jongste jaren zien we op drukke dagen in winkelstraten en op toeristische plekken soms figuren opduiken die door winkeliers of restauranthouders betaald worden om met woord en beeld klanten naar hun etablissementen te lokken. De technische term 'racolage', die daarvoor wel eens gebruikt wordt, geldt blijkbaar vooral het actief aanklappen, best bekend in verband met al te ijverige sexwerkers. Het Franse woord 'racoler' betekent 'ronselen', 'aantrekken', 'werven'.

25

Afb. 1. Foto genomen in de Gentse Veldstraat boven een artikel in het schandaalblad 'De Nieuwe Metro' (5/11/1986). De winkelier was volgens de tekst er onder: 'door heel Gent bekend vanwege zijn oorverdovend geschreeuw als hij de zaterdagmiddag voor zijn winkel Tops zijn jeans staat te venten' (Uit de documentatieverzameling Gent, Ephemera (Vliegende Bladen), afd. Handel en Nijverheid, DSMG, Begijnhof, Sint-Amandsberg).

De praktijken in winkelstraten gaan minstens tot de 18de eeuw terug. Wellicht verdwenen ze nooit helemaal, maar nu beleven we beslist een heropleving, al is het nog lang niet wat het ooit was. Getuige wat Prosper Claeys in 1888 schreef in een artikel 'Comment les boutiquiers attiraient autrefois les clients' ¹. Zijn tekst was gebaseerd op een rekwest (vertoog) uit 1753, een aanklacht tegen wel zeer drastische racolagemanieren, toen in Gent gebruikelijk en wellicht even goed in andere steden. Hij werd ingediend bij de Gentse schepenen van de Keure door de 'meester kleerverkopers' en resulteerde in een verbod van de aangeklaagde praktijken². Zijn inleiding bij dat 18de-eeuws verhaal is op zelf historisch interessant, omdat ze ons een goed idee geeft van hoe het er in zijn tijd, tegen het einde van de 19de eeuw, aan toe ging. Uit de titel van het artikel kunnen we afleiden dat het gebruik tegen het einde van de 19de eeuw al lang verleden tijd was, althans onder de agressieve vorm die Claeys uit de stedelijke archieven opdiepte. Maar klanten binnen lokken was toen nog algemeen verspreid onder de winkeliers om en rond de Gentse Vrijdagmarkt en wellicht ook op vergelijkbare plaatsen in andere steden.

26
Om die reden verbinden we hieronder de 18de-eeuwse fragmenten die getuigen van dergelijke toestanden, met de commentaren van Claeys (in vertaling). De passages overgenomen uit de archieven staan cursief. Enkele voor ons ongewone woordjes kregen een verklaring mee tussen haakjes. De initiatiefnemers, die het verzoekschrift (supplique, betoog, vertoog) opstelden en ondertekenden, heten in het administratieve taaltje van die tijd de supplianten. Hun collega's uit de nering worden als suppoosten aangeduid. Bij de interpretatie moeten we er wel op bedacht zijn dat de opstellers van dergelijke 'vertogen' wel eens durfden overdrijven en dat ze uitzonderlijk erge misstanden niet zelden als algemeen voorkomend afschilderden.

Haal diep adem, geachte lezer, vooraleer u te wagen aan de cursief aangegeven volzinnen uit 1753... en laat je niet afschrikken door enkele ongewone woordjes en uitdrukkingen.

Hoe de winkeliers vroeger klanten binnen haalden

Op zondagen en marktdagen zien we in Gent winkeliers in de straten rond de Vrijdagmarkt in hun deur staan om de voorbijgangers, in de eerste plaats de plattelanners onder hen, uit te nodigen zich bij hen te komen bevoorraden. Vooral de eigenaars van winkels met confectie-

goederen bijvereren zich daarin.

Tegenwoordig (in 1888) beperken de verkopers zich tot welsprekendheid om de voorbijgangers te overhalen een broek, een mantel, een klak of iets van die aard bij hen aan te schaffen. Vroeger waren de *meestercleerverkopers* minder scrupuleus. De jacht op klanten gebeurde bijna manu militari.

Afb. 2. Krantenartikel (De Gentenaar) uit 2009 dat de opkomst van 'racoleurs' in dienst van restaurants aan de Graslei aankondigt (DSMG verzameling).

Wee het boertje dat zich voor de winkel van een onder hen waagde. Hij werd letterlijk vastgegrepen en willens nillens binnengesleurd. Hij mocht zich gelukkig prijzen als hij er zonder kleerscheuren weer uit de grijpparmen geraakte van degenen die zich van hem meester gemaakt hadden. Sommige handelaars gingen zelfs zover dat ze personen inhuurden om in de voorsteden slachtoffers op te pikken. Die lieten ze niet los vooraleer ze hen in de winkel van hun patroons binnengeloofd hadden. Er waren zelfs straten waar de buitenlieden zich niet meer in durfden wagen uit angst bij de kraag gegrepen te worden, in een winkel gesleurd, er de kleren van het lijf gerukt en in een gloednieuw kostuum gepropt.

Die praktijken brachten uiteindelijk schade aan de handel van de meer bezadigde winkeliers, die geen gebruik wensten te maken van dergelijke procedés. Daarom wendden die zich tot de schepenen om een einde te maken aan de misbruiken die onder de leden van de nering van de *meestercleerverkoopers* zelf veelvuldig aanleiding gaven tot disputen en hoog oplopende ruzies, zelfs vechtpartijen.

Supplieerende verthoonen ... meestercleervercoopers dat het aen u ed(elen) bekend is van de groote ongheregheltheden ende importuniteyten die der daeghelycke ende naemenlyck op mertdaeghen ende h(eilighe) daeghen worden ghecommetteert by een groot deel van de supposten van de neerynghe van de voorseyde meestercleervercoopers, als door hunne domestiquen ende andere geemployeerde by middel van lantslieden ende andere persoonen commende omtrent hunne huysen ofte aldaer passerende aen te locken, deselve passerende persoonen soo daenigh by hunne cleederen vaste te nemen ende trecken in hunne huysen, weder (of) sy van intentie syn van te coopen ofte niet, met soo daenigh ghewelt ende fors, dat niet alleene de cleederen van de voorseyde passerende persoonen in stucken en van het lyf worden ghetrocken, nemaer oock dat de selve persoonen van intentie synde iets te coopen hun inde straete niet en durfven begeven, ende waardoore niet alleene en leyden de supplianten ende de voordere supposten van de selve neeringhe, nemaer oock de voordere wynckliers woonende

Afb. 3. Discrete (geluidloze) binnenlokker aan het werk voor een schoenenwinkel in de Langemunt tijdens de Gentse Feesten 2011.

ontrent de huysen van de supplianten; bovendien dat er ter dier causen tusschen de supposten van de voorseyde neerynghe groote ende extraordinaire ruse ende crackeel vooren vallen, jae zelfs ghevechten...

Afb. 4. De Turkse groente- en fruitverkoper Bayram, alias 'De Roeper', met uitermate fors stemgeluid en moeilijk te evenaren Gentse tongval, in actie (2012) aan de Kammerstraat bij de Gentse Vrijdagmarkt.

Een maand later, in maart 1753, werd er inderdaad een reglement van kracht dat de *meestercleervercoopers* verbood zich aan oneerlijke manoevers te buiten te gaan ... *tgone niet alleenlijck en streckt tot schendeventerijen* (schendeventen: onder de prijs verkopen), *nemaer oock beneemt (ontneemt) de nateurelijcke liberterteijt van de lantslieden ende andere (personen) hunne noodt saeckelijckheyt te coopen daer (waar) het hun goedt duynckt.*

De overtreders zouden bestraft worden met een fikse geldboete, variërend volgens de ergheid van de overtreding³: de schepenen besluiten

... dat niemant, hem en sal vermogen te vervoorderen elcanders cal-lanten ofte passanten, soo lantslieden als andere, te ondercruypen by weghe van de selve teegen te loopen, doen ofte laten teegen loopen door aerbeyders, straetloopers ofte bedelaers, oftewel door de selve hun doen te recommenderen op pene (op straf) van t'elkent te incur-reren (oplopen) eene boete van ses carolus guldens, inderdicerende wel serieuselijck voorts aen de voorseyde meester cleervercoopers iemandt aen te doen eenige de minste insolentie voor hunne huysen en by mid-del van trecken aen de cleederen ofte andere geweld, op pene van te incurreren eene boete van twaelf carolus guldens ende van achttien guldens in gevalle door dergelycke ongepermitteerde handel van hun-nentweeghe eenighe faitelyckheyt (gewelddaad) begaen wordt.

De maatregel kalmeerde de ijver van de handelaars in confectiegoederen. Hen restten enkel de gewone middelen die we nu, zo schrijft Claeys anno 1888, nog zien gebruiken aan de Vrijdagmarkt en in de omringende straten. De detailhandelaar posteert zich vanaf zonsopgang op de drempel van zijn winkeldeur en probeert de voorbijgangers op de vriendelijkst mogelijke wijze te over te halen zijn al of niet geplande koopjes bij hem te doen.

Noten

- 1 Claeys, P., Comment les boutiquiers attiraient autrefois les clients. Oorspronkelijk verschenen in *Messenger des Sciences historiques* (jg. 1888, p. 231-234) en overgenomen in *Mélanges historiques et anecdotes* (Gent, 1893, p. 57-59) van dezelfde auteur.
- 2 De originelen zijn bewaard in het Stadsarchief Gent, reeks 108bis, nr. 88. Enkele woorden uit de transcriptie van Claeys werden gecorrigeerd of aangevuld.
- 3 Zes, 12 of 18 carolus guldens; de hoogste 'tarief' ingeval het tot geweld-daden (faitelyckheyt) kwam. Dit komt overeen met 5 tot 15 daglonen van een gezel uit het bouwvak en 10 tot 30 daglonen van een metselaardien-der.

'STRAATHELDEN' EN BEDELAARS : FRANS DE POTTER BESCHRIJFT JAN DEN BULT EN ZIJN NEGENTIENDE-EEUWSE GENTSE COLLEGA'S

Luc Devriese

Dank zij het verdwijnen van het roemruchte 'IJzeren Gordijn' en het ten dele wegvallen van de nationale grenzen binnen Europa, herleeft sinds het begin van ons derde millennium een wel heel oude traditie: de straatbedelarij. Bedelaars weten hun standplaats of zitplaats te kiezen. Voorkeurplaatsen sinds mensenheugenis waren kerkportalen. Actueel zal je de beroepsbedelaars wel niet meer vinden in de vele kerken waar nog nauwelijks iemand binnenkomt, maar bij een toeristische trekpleister van formaat als de Gentse Sint-Baafskathedraal zijn ze trouw op post. In sommige landen bleven portaalschooiers doorlopend aanwezig, maar bij ons moeten ze ergens in de jaren 1800 verdwenen zijn. Met uitzondering wellicht van de oorlogsjaren en bedevaartsoorden bleven we in deze met welvaart gezegende streken ongeveer een eeuw 'bedelaarloos'. Nu zijn ze terug van weggeweest ... Getuige de hierbij gereproduceerde foto genomen op een zondagmorgen aan het westportaal van Sint-Baafs, anno 2012.

Frans De Potter (1834 – 1904) gaf in deel 5 van zijn met historische en bouwkundige beschrijvingen overladen acht - delige Geschiedenis van Gent van den oudsten tijd tot heden een fraaie beschrijving van dergelijke praktijken. Nogal onverwacht week hij af van zijn gewone stramien om een opvallend levendig beeld ten voeten uit te borstelen van Jan den Bult, prominent vertegenwoordiger van het Gentse bedelaarsgild in de eerste helft van de 19de eeuw, gevolgd door enkele notities over diens collega's, allen 'zonderlinge gasten'. De Potter publiceerde dit in 1888 en hij voegde er aan toe dat bedelarij (althans in het stadscentrum) toen niet meer bestond: 'onloochenbaar bewijs dat de lage stand hier in beschaving en zedelijkheid gevorderd is', zo noteerde hij er bij.

Wellicht omdat de beschreven figuren ondergesneeuwd liggen in de ongeveer vierduizend bladzijden tekst van De Potter's 'Gent ...', bleven ze, op enkele pittoreske persoontjes na (Kokedie, Triconi), onbekend. Verwante (vooral 'leuke') types werden beschreven in het werkje van Max Trenteseau 'Gentsche Typen. Folkloristische verhalen van Jan Pek' (Gent, s.d.), in 'Galerij van Gentsche Typen' van Emiel Andelhof, een uitgave van de Bond der Oostvlaamsche folkloristen, Gent, 1942. Meer dan waarschijnlijk putte Lodewijk Lievevrouw-Coopman voor meerdere van zijn "Oude Gentsche Typen" (Gent, 1942) uit De

Potter's werk. Hij geeft zelf aan dat hij die kerels, op een enkele uitzondering na, nooit gekend heeft.

Het hiernavolgende is met enkele minimale wijzigingen, hier en daar een woordje uitleg en van tussentitels voorzien, integraal overgenomen uit De Potter's 'Gent ...' (deel 5, p. 295 - 303) in de door hem gebruikte ouderwetse spelling en bewoordingen - in onze ogen mooi passend bij dit onderwerp. De beschrijving vangt aan op het pleintje voor het westportaal onder de mas-sieve toren, toen veel minder uitgestrekt dan het huidige Sint-Baafsplein

(L.D., A.B.).

Afb. 1 Bedelaars voor de Sint-Baafskathedraal.

Het pleintje biedt niets merkwaardigs aan, noch voor het verleden, noch voor het tegenwoordige, althans wat de gebouwen betreft, ter uitzondering van de kerk, over welke wij verder zullen handelen; maar het was, gedurende vele jaren, het tooneel van de zonderlinge zeden en manieren eeniger Gentsche straathelden, die daar standplaats kozen: typen zonder weerga, thans, gelukkig, totaal verdwenen, en alleen nog bekend in oude gazetten, almanakken en liedjens. Om deze reden willen wij het jongere geslacht er iets over mededeelen ; de schets moge dienen tot eene bijdrage van het volksleven, thans in zooverre gewijzigd dat, na het verdwijnen van de bedoelde zonderlinge gasten, geene andere in de plaats zijn getreden : onloochenbaar bewijs dat de lage stand hier in beschaving en zedelijkheid is gevorderd.

Jan den Bult, geprivilegieerde schooier

Sedert het begin der jaren 1800 stond er aan den hoek der Kruisstraat een ventje, dat iederen voorbijganger, die wat deftig was uitgedoscht, gelijk de personen, die van doops-, huwelijks- en begravingsstoeten deel maakten, als zijne begunstigers beschouwde. Door zijne ouders opgeleid tot het bedelaarssteltje, kende hij niets dan dat, en daar ofwel de natuur, ofwel de achteeloosheid van de verzorgers zijner jonge jaren hem eenen tamelijk hoogen bochel op zijnen rug hadden doen wassen, scheen hij als voorbestemd om het medelijden der meerbegunstigde menschenkinderen op te wekken. Daarin slaagde hij dan ook wonderwel.

Daar men bij Jan den Bult (zoo was het ventje getiteld) tamelijk wel de eindjes aan elkaar wist te knopen, kreeg hij, de mannelijke jaren bereikt hebbende, lust om voor eigen rekening de hand te gaan uitsteken. Uitnemend praktisch, vestigde hij zich zoo dicht mogelijk bij de plaats waar hij zijn 'bedrijf' zou uitoefenen, te weten in eenen kelder bij Sint - Baafs. Daar smeerde hij, op eigene manier, met de centen en kluiten welke het schooien hem opbracht, en hij smeerde goed, wetende dat zijn inkomen niet zou verminderen. Als Jan wel gegeten en gedronken had, kwam hij weer naar buiten en legde zich, bij warm en zonnig weer, nevens den keldertrap, gelijk een echte lazzaroni (straatvolkje in Napels - nvdr), op het plankier, juist breed genoeg voor hem, om zijn noenslaapje te doen. Het uilke gevangen hebbende, ging hij weer naar den hoek der Kruisstraat de vrome bezoekers afwachten, onder welke er vele, uit oude gewoonte, reeds de hand in den zak staken vóór zij hem naderden.

Jan richtte iedereen het woord toe, heer en mevrouw, priester en leek, dienstbode en soldaat, oude jonkers en jonge coquettes. Zijne aanspraken waren nu en dan doorspekt met een goed woord of eenen groven kwinkslag. Bracht men een kerstekind ter kerke, 't klonk uit den mond van Jan den Bult : "Proficiat, Peetje! Meetje, van herte proficiat!". Kwam er een paar om door den pastoor gebonden te worden, 't klonk nog eens "Proficiat!" met een woordje van aanbeveling bij den bruidegom, met een alledaagsch complimentje aan de bruid, 't zij voor hare gestrikte en gelinte muts, 't zij voor haar eigen fraai fatsoen. Bij begrafenis en uitvaart wist Jan een gezicht te zetten droever nog dan van den "krijtscher", de nabestaanden een woord van compassie toevoegende. Kwamen er vreemdelingen naar de kerk, Jan schoot, rap gelijk de bliksem, er zich tusschen en diende hun tot cicerone (gids voor merkwaardigheden - nvdr). In deze hoedanigheid wist hij dingen te vertellen, die verbazend waren, over predikstoel en altaren, graftomben en schilderijen, onder welke hij verzekerde dat er een half dozijn van Rubens waren. zeker zijnde dat hem niemand kon tegenspreken. In den tijd van zijnen "fleur" immers kende men geen Guide de Gand (stadgids voor Gent door A. Voisin, eerste uitgave 1826 - nvdr), terwijl verreweg de meeste Gentenaren zoo veel wisten van de geschiedenis hunner stad en dezer monumenten als een Kempische boer van het zeevaren.

Aan de kerkdeur van St.-Baafs stond Jan niet alleen: nog andere leden van 't bedelaarsgild, van beide geslachten, wachtten daar iederen morgen op de aalmoes, en als 't geval wilde - bij voorbeeld bij eene begrafenis of doop - dat er een handvol centen of een half-frankske voor allen ten beste gegeven werd, de gift kwam in Jan's handen om te bedeelelen. Te zijner eere moet gezegd worden dat hij daarbij over het algemeen eerlijk te werk ging.

Wie 'Jan den Bult' wenschte te spreken was zeker hem aan of omtrent de hoofdkerk te zullen vinden, ter uitzondering van den vrijdagmorgen, toen hij op de Pouillemarkt (tussen de nieuwe stadshal en het stadhuis - nvdr) rondsletterde om het kansje te hebben de kiekens of hazen, door zijne beste kalanten gekocht, naar huis te dragen. Was 't hem gelukt dan eenige boodschappen te mogen doen, de jeneverwinkels deelden van de ontvangen centen mee en 's middags keerde Jan, even onnoozel als de ganzen en kiekens, welke hij gedragen had, naar zijnen kelder.

Toen de avond begon te vallen, trok Jan, moe van staan en van babbelen, naar den jeneverwinkel en keerde een paar uren later, 'wel gedaan', al waggelend terug naar zijnen kelder, bij zijne vrouw, die maar trachten moest met het overschot der ontvangst voor haar zelve klaar te komen.

Jan den Bult in zonderlinge situaties

Jan den Bult had meer dan één zonderling avontuur. In 1814 werd hij door eenen hoop Kozakken bij de kraag gevat en opgeleid als spioen, omdat hij, naar men zegde, zekere depechen had overgedragen aan generaal Carnot te Antwerpen. Gelukkig voor den bochel ontkwam hij aan de Russische knout en kogels, dank aan de inkomst te dezer stede van generaal Maison, die den armen Jan op vrije voeten hielp.

Eenige jaren nadien zat Jan's zuster voor de rechtbank onder betichting van landlooperij, en de bochel zou voor haar pleiten... Na eene meer dan gewone maat babbelvocht gedronken te hebben nam hij inderdaad het woord en wist door zijn pleidooi derwijze den lachlust van den rechter gaande te maken, dat de beschuldigde het ontstond met eene gevangzitting van zes dagen. De verdediger nochtans (schrijft een zijner tijdgenooten) vergat dat het paleis van vrouw Themis niet het hoekje bij Sint - Baafs is en de rechter niet aan te spreken was gelijk de meeste zijner kalanten en jenevermaats. Hij bejegende de uitspraak met zekere uitdrukkingen, die konden geacht worden 'Gentsch' te zijn, maar gansch in strijd met de deftigheid, ten opzichte der justitie in acht te nemen, zoodat de te luid- en te grof bespraakte advocaat, als honorarium voor zijne rechtsgeleerde toespraak, eene veroordeeling kreeg tot vijftien dagen gevang.... De lezer zal begrijpen dat het ons onmogelijk is een staaltje mee te deelen der "welsprekendheid" van Jan den Bult: vele door hem gebezigde woorden in geen Nederlandsch-, zelfs in geen straattaalwoordenboek te vinden zijnde.

Een gansch nutteloos wezen was Jan evenwel niet. De politie, wel wetende dat hij met allerlei straatloopers en dronkaards in gesprek trad, kwam hem meer dan eens inlichtingen vragen over gasten, die op een slecht bladje aangeschreven stonden. Daarom liet zij hem gerust en was Jan eigenlijk een geprivilegieerde schooier. Eenen ouden top heeft hij niet geschoren; hij moet, bedriegt ons geheugen ons niet, omtrent het einde der jaren veertig naar het pierenland vertrokken zijn.

Triconi, schilder en 'grove-diamantslijper'

Triconi behoorde tot eene familie, die het vroeger tamelijk wel gesteld had. Hij begon zijne loopbaan als kladschilder en zijn laatste werk was het verven der voormalige Zottepoort, hem na openbare aanbesteding toegewezen. Zekeren dag werd hij rechterlijk 'uitgeschud'; doch hij gelukte er in al zijne schuldeischers te voldoen, iets wat in zulk geval niet altijd gebeurt, zelfs van lieden die later met koets en paard de menschen, welke zij bedrogen, schier stuk zouden rijden. Zekeren dag gelastte hem eene herbergierster op St.-Pietters om een uithangbord te schilderen.

- Wat wilt gij uitsteken? vroeg hij de tapster.
- *In de Duive*, was 't antwoord.
- Eene zittende of eene vliegende?
- Eene vliegende.
- Goed.

En Triconi deed het. Maar eenige dagen nadien regende het, en de duif was gelijk weggevaagd. Of de bazin in gramschap schoot! Triconi, ondervraagd, gaf koelbloedig ten antwoord: Vrouw, gij hebt mij eene vliegende duif gevraagd? Welnu, wat wonder dat zij gaan vliegen is? Triconi had waterverf gebezigd, en bij den eersten regen was het bord uitgewasschen....

Aan den drank verslaafd, was al zijn geld voor jenever, en om dien drift te kunnen voldoen moest hij, geen werk meer bekomende, 't eene stuk gereedschap na 't andere verkoopen, waarna hem niets meer overbleef dan te schooien. Als bedelaar haalt men van hem een aardig woord aan. Zekeren dag de aalmoes vragende, werd hem geantwoord: "Gij zijt een jeneverbek". "In Gods naam!" zei Triconi, "indien mijne middelen het toelieten, ik dronk wijn, zooals gij...."

Men haalt nog andere trekken aan van hem. Een graankoopman wilde hem zekeren dag te werk stellen om buiten graan te gaan opkopen. Zijn antwoord was: "Om duurte in 't land te brengen en de menschen honger te doen lijden, ben ik te treffelijk opgebracht." De man was éen dag liedjeszanger op de Vrijdagsmarkt, doch ontving niets; dan werd hij "afzetter" op de aardappel-

markt, taalman in 't Fransch en in 't Vlaamsch, boodschapdoener, ook voor Amor, wiens geheime brieven hij bestelde, in 't kort: grove-diamantslijper, gelijk men te Gent zegt. In 1817 ontmoette men hem bij de Clairés of fakkel-dragers aan den Franschen Schouwburg; hij stierf ongehuwd, na jaren lang niet anders aan de voeten te hebben gehad dan oude 'sletsen'.

Groote en kleine Labre, gepatenteerde schooiers

De groote Labre (labber: arme, vuile kerel - Gents woordenboek, L. Lievevrouw-Coopman), en zijn broeder de kleine Labre, waren eveneens twee gepatenteerde schooiers. Deze werkten niet 'onder den loon': min dan een halven kluit zouden zij niet ontvangen hebben. Hadden zij 'eenen krommen dobbele' (zilveren muntstuk - nvdr) in de hand, op drie tellens waren zij in de Groote Maete. De groote Labre (zoo geheeten naar zijne gestalte) was een onverbeterlijke bedelaar en luiaard, gekleed met eene grijze vest en broek, ronde klak en kloefen.

36
Waar beider verblijf was, wist men niet goed te zeggen, tenzij dat ze, van tijd tot tijd, hetzij voor verregaande verergernis op straat, of wegens gekijf en krakeel, voor twaalf of vier en twintig uren in den Mammelokker werden gedraaid. De groote Labre was zelfs honderdmaal 'vrije burger' van Gent gemaakt ('vrije burger van Gent': iemand die een nachtje had doorgebracht in in de stadsgevangenis Mammelokker, meestal om te ontzuichten - nvdr), zoodat hij er wel een jubel had mogen om vieren, en hij was ook menigmaal scholier geweest in het bedelaarsgesticht van Brugge. Te middag vond men beide gewoonlijk op de Groenselmarkt of aan den hoek der Korte-Kruisstraat, waar de eene of andere meid, uit erkenning voor zekere geheime boodschappen, hun eenen schotel soep of wat anders in de hand duwde.

Had Jan de Bult nog een huishouden, hoe armtierig ook, de beide Labres droegen, gelijk de Grieksche wijsgeer, al hun goed op zich. Zij sliepen op de lange pluimen, waar de melkboeren 's morgens op hunne kar mee naar Gent komen. Gingen zij over straat, schier altijd volgde hen eene bende kapoenen, die hen uitscholden, 'in den wind' staken en met vuilnis bekladden. Beiden eindigden hun leven in het gevang.

Kokedie, spekkenverkoper

Kokedie was een klein oudachtig ventje, dat spekken verkocht. Het was geen Gentenaar, maar een Franschman, die eigenlijk Quartier heette. Op het uur, dat de schoolkinderen op weg waren, stond hij aan den eenen of anderen hoek eener straat met zijne groote bliken doos, gewoonlijk aan den hoek der Groote Zikkel, op de Hoogpoort; verder in den dag ging hij de stad rond met zijne spekken, een refrein zingende met eene stem, die uit eenen diepen kelder scheen te komen:

Il ne dira plus: Kokedie,
Kokedij!

Telkens twee- of meermalen herhaald, en dat hij besloot met een ander
deuntje, eentonig en somber:

De groote klok van Haarlem ...

We moeten niet zeggen dat de jongens altemaal meezongen? (Later kwam er nog een tweede Kokedie voor de proppen. Beiden worden meer uitgebreid beschreven door Andelhof – nvdr).

Laguerre, verlopen foorwerker

Evenmin Gentenaar was Laguerre. Zijn vader, een Antwerpse sjouwerman, liet hem zijne opvoeding halen op straat, zoodat in hem noch leeren noch werken stak. Te Antwerpen zeilde hij rond in een kostuum, hetwelk min of meer op dat eens lijkbidder geleek, allerlei gekke toeren of poetsen uitstekende, levende ... God weet waarmee, totdat hij op zekeren dag, zonder vader of moeder te verwittigen, een barakkengezelschap (reizende entertainer-troep of circusje op foren – nvdr) naar Holland volgde, waar hij de rol van *propre-à-rien* vervulde, of liever, tot alles behalve fatsoenlijke dingen gebezigd werd. Nu werd hij, behoorlijk toegetakeld, aan het publiek voorgesteld als Laplander, of als wildeman uit de bosschen van Brazilië; dan diende hij, vooraan in de tent, tot 'komiek' allerlei dwaasheden verkoopende en elken minuut eene van die 'oorvegen' ontvangende, die groote en kleine kinderen doen schokken van lachen. Hij ging ook rond met wafeltjes en kon de koopers een aardig woord toevoegen. Door eigene behendigheid en opmerking bij anderen wist Laguerre, gelijk de straatloopers hem noemden, op den duur te escamoteeren (goochelen) als weinigen, gebruikende daartoe niets dan een handvol kaarten en drie bolleken.

Van 't eene gezelschap bij 't andere gesukkeld, zoals 't met fooregasten gaat, nu eens breed levende, dan meer stampen ontvangend dan eten, ging hij ten laatste voor eigen rekening 'werken'. Alle kermissen liep hij af, nu eens met een gouden horloge in elken vestzak, en met gouden kettingen van een vinger dik, dan met ringen aan al zijne vingers, diamanten spelden in den halsdoek, met eenen hoogen hoed, eenen Almavivamantel (lange mantel met brede kraag, typisch gedragen door hoge Spaanse heren - nvdr) en hooge rijleerzen, als 't seizoen goed was; op andere tijden dartelde hij rond met eenen blauwen kiel, zonder halsdoek, en verder allerellendigst gekleed.

De man was ten gevolge van liefdesverdriet in de hersens geraakt. Eene rijdster van de renbaan Gautier had zijn hart getroffen; hij vroeg haar ten huwelijke, maar hij werd afgewezen. Wat deed hij? Hij begon te drinken, en viel hoe langer hoe lager. Om zijnen nieuwen drift te kunnen voldoen gebruikte hij sommige onwettige middelen, zoodat de rechtbank te Kortrijk hem op zekeren dag veroordeelde tot drie maanden gevang.

Hij was krankzinnig toen hij te Gent kwam. Menige onder onze lezers zullen zich nog den ongelukkige herinneren, de straat op en neer wandelende, soms barvoets, of met eenen sluier om de lenden, met gapend schoeisel en eenen witten hoed. Hij ging in de kroegen zijne goocheltoeren verrichten voor het werkvolk, dat hem gaarne zag, hem tracteerde en hem enige centen in de hand duwde. Te midden van de winter kon men hem door de straten zien slenteren, zonder halsdoek, met half ontbloote borst, den hoed in de hand, nu en dan eenen vreemden kreet slakende als ware hij wezenlijk eenen wildeman geweest, het volk aansprekende op den toon van eenen declamator of in twist met kleine kapoenen. Jenever was zijn eenigst verlangen.

Na eenen tijd lang de straten van Gent in roer en 't geduld der politie op harden proef gesteld te hebben, was men ten laatste verplicht den geduchten straatheld, leevend toonbeeld der verwaarloosde opvoeding, op te sluiten in het krankzinniggesticht, waar hij zijn ellendig leven eindigde.

Andere straathelden bij Sint-Baafs

Omtrent dien tijd bloeiden te Gent nog andere straathelden van het slag van Jan den Bult, echte typen, welke men iederen dag omtrent de St.-Baafskerk kon opmerken.

38 **Titalo** kon met groote moeite spreken en zich zeer slecht doen verstaan. Hij bedelde, maar afschrik hebbende van den Gentschen Mammelokker en 't Brugsche Spinhuis (wellicht de hoger vermelde instelling voor opgepakte bedelaars en hier foutief gebruikt: een spinhuis was als tuchthuis voor vrouwen de tegenhanger van het rasphuis voor mannen - nvdr), ging hij rond met phosphoordoosjes (lucifers), toen deze eerst in 't gebruik kwamen. Hij zegde Titalo te heeten, omdat hij zijnen naam niet beter wist of niet behoorlijk uit kon spreken.

Een ander ventje, dat dagelijks bij Sint - Baafs te zien was en tot spot diende van de kwajongens, heette **Balten Koest...t**. 't Was een klein, dik mannetje met eenen blauwen kiel tot aan de hielen, en die moeilijk spreken kon. Hij bedelde, gelijk de vorengenoemde. De **Rattesteert** was ook een klein ventje, met een groot 'kletshoofd', waar hier en daar eene lok grijs haar over hing. Gekleed met eene morsige gescheurde klak en eenen slordigen blauwen kiel, gebaarde hij vodden te rapen en oud ijzer te koopen, maar deed weinig meer dan schooien.

Dan had men nog: de zoogenoemde **Jan Tesarre**, **Pier Lampet**, **Cies mijn windbol**, allen straathelden wier naam nog zeer goed gekend is bij Gentenaars van 'zekere jaren', maar waar 't opkomend geslacht niets van weet.

Sluiten wij de lijst van Gentsche straattypen af met de vermelding van **Kalmoes**, weeral een klein persoontje, gebocheld, en die aan eenen langen over den schouder gelegde stok, gekromd als eenen bisschopsstaf, eene mand

droeg met kalmoes (racine d'acore, destijds in de keuken gebruikt als smaakversterker - nvdr) gevuld, dat hij genoeg te verkoopen wist om zijn droog broodje mee te verdienen. Deze, 't moet gezegd, was geen grof personage, hoewel de straatjongens hem ook al plaagden met hem *kalmoes! kalmoes!* achterna te roepen

Tot zover Frans De Potter. Zo te zien verschilden 'zijn' vroegere bedelaars aanmerkelijk van hun recente Oost-Europese lotgenoten. Het waren, zonderlingen, alcoholisten, min of meer clochard, zonder uitzondering allemaal mannen. Of wordt de vergelijking vertekend doordat onze bron een keuze maakte en de 'schilderachtige' figuren uit een hoop naamloze sukkelaars pikte?

We kunnen deze beschrijving niet beter beëindigen dan met het typisch 19de-eeuwse moraliserend slot dat Frans De Potter zelf neerschreef:

Gelukkig hebben deze typen geene school gevormd: de stad Gent bezit geene straathelden meer, die tot spot of walg, zeggen we het maar, tot schande dienen der bevolking. De verspreiding van het onderwijs, gevoegd bij de ernstige inrichting der politie, hebben ergerlijke tooneelen, als zulke door bovengenoemde straatgasten geleverd werden, onmogelijk gemaakt.

Tussendoortje

Ivm 'Klanten Lokken' in Gent lezen we op <http://www4.gent.be/gent/bestuur/politiereglementen/Politie/>

Titel IX quater – Publiek toegankelijke inrichtingen

Artikel 27 quater : Het is verboden om de aandacht van het publiek op de openbare weg te trekken of klanten te lokken tot het bezoeken van een publiek toegankelijke inrichting, onder meer door te dansen of andere aandachttrekkende bewegingen te maken die zichtbaar zijn van op de openbare weg of door op de ruiten te tikken of andere geluiden te maken die hoorbaar zijn van op de openbare weg.

Artikel 27 quinquies : Het is verboden om publiek toegankelijke inrichtingen uit te baten waar op systematische wijze de aandacht van het publiek getrokken wordt op de wijzen beschreven in artikel **27 quater**.

DAMES EN HEREN: VAN DOMINANTE GRIJZE OUDJES, OVER ADELLIJKE LIEDEN NAAR JAN EN ALLEMAN

Luc Devriese

‘Dames en heren’. Oorspronkelijk hoorden die woorden thuis in de bovenste, de meest geachte regionen van ons bestel. Nu is dat helemaal anders, of toch bijna. In de mond van de gladde TV presentator lijkt de aanspreking bedoeld voor letterlijk iedereen, maar er zit nog altijd een distinctief in: iemand gedraagt zich als een heer of als een dame, of juist niet.

Als geen ander illustreert de verschuiving in gebruik en betekenis van deze woorden een evolutie in onze samenleving. In het hierna volgende bekijken we dat even ... en schrikken we toch wel een beetje van wat daar allemaal achter zit.

Grijs en oud en toch heersend

In een stukje waarin de inhoud en de maatschappelijke betekenis van de woorden ‘dame’ en ‘heer’ uitgebreid aan bod komen, moet meteen iets verteld worden over de oorsprong ervan. Het woord ‘heer’ is verwant met de Indo-Europese vormen van de term ‘grijs’. Een heer was een grijsaard. ‘Heerlijk’ was synoniem voor eerbiedwaardig. Het Latijnse en Romaanse ‘senior’, zoals in monsieur, mon seigneur, de Franse tegenhanger van ‘mijnheer’ die ook in sire en sir zit, is afgeleid van een ander stamwoord, maar het betekent net het zelfde: De Latijnse senex is een ouderling en senior is “oudere”, ‘ouder dan’. Ook een dergelijke figuur was in oorsprong een eerbiedwaardige (!) grijsaard, of toch iets dat in die richting ging.

En om het helemaal duidelijk te maken: bij een echte heer in de feodale betekenis van het woord, hoort een vazal, liefst meerdere. Het woord vazal is afkomstig uit het Keltische ‘gwas’ - verlatijnt tot ‘vassus’ - dat jongeman betekent. Tegenover de ‘senior’ (seigneur, heer) stond de ‘vassus’, ‘vasallus’ (vazal) of ook de ‘fidelis’, ‘homo’ en ‘miles’ (man of leenman, soldaat of ridder, allen gedeeltelijk synoniemen van vazal). Enkel bij vazal, de in deze context

belangrijkste term overigens, zien we duidelijk dat de leeftijd oorspronkelijk bepalend was voor het statuut.

En dan zijn er nog de dames. Het woord is een samentrekking van het Latijnse *domina*. De *domina* en de *dominus* regeerden over het huis (*domus*) en dat 'huis' betekende bij de Latijnen en ook veel later nog in de Middellandse Zee-landen, niet alleen alle materiële bezittingen maar ook de hele familiegroep, slaven inbegrepen. Dat geheel noemde men met hetzelfde stamwoord het *domein*. Het Engelse *lord* betekende in oorsprong hetzelfde, maar is afgeleid van een Oudengels woord¹.

Naar etymologie zijn ze verschillend, maar de afgeleide werkwoorden van zowel *heer* als van *domus* verraden waarover het eigenlijk gaat: een heer heerst en in de vroegere geleerdentaal, het Latijn, was het niet anders: een *dominus* domineert. In meer recente tijden wisten de bedenkers van de termen 'dominion' en 'Herrenvolk' trouwens ook wel wat ze op het oog hadden.

Er kan, hoe dan ook, geen twijfel over bestaan ... dat het gezag in lang vervlogen dagen, toen de mensen nog niet zo lang leefden als nu en alles nog niet zo snel ging, de grijze ouderen toebehoorde. Toen er nog geen kaarten waren, op papier of digitaal, via de GPS te bekijken of afgeprint van de PC, wisten zij hoe je best van hier naar daar kon, waar een doorwaadbare plaats was, waar een verraderlijk moeras, welke gevaren je hier of daar beloerden. Zij waren de ervaren jagers en kenden de kneepjes. Oude vrouwen wisten hoe een haardvuur smeulend te houden, wisten welke kruiden misschien heling konden brengen, en zo verder, enzovoort.

Een speciaal type oude 'wetende' lieden waren de priesters die, meer dan anderen, inzicht hadden (of verondersteld werden te hebben) in de magische wereld, later in de diepste geheimenissen van religies. Ons woord priester (*prêtre*, priester, *presbyter* in talloze Middelnederlandse teksten) is een van de weinige termen die het christendom meebracht uit het Grieks: *presbyteros* is een comparatief van *presbys* (oud) en betekent dus - nog maar eens - oudere, ouderling.

En ook bij deze categorie duiken 'heer' en 'dominus' op. Tot in recente tijden lieten Rooms-katholieke priesters zich graag als 'Eerwaarde Heer' (E.H.) betitelen. Het protestantisme maakte komaf met het priesterschap, maar liet toch de in bijbelstudie universitair gevormde predikant als dominee door het leven gaan. Bij veel protestantse kerken horen ook 'ouderlingen', maar ze schrikken er voor terug hun titel in het Grieks te vertalen. Benedictijner monniken schreven 'Dom' voor hun naam, een afkorting van *Dominus*. Als leden van een orde met traditioneel veel grondbezit, ontstaan in een feodaal kader, konden zij daar meer dan anderen aanspraak op maken, zoals we verder zullen zien. De dominicanen, behorend tot een bedelorde, hielden het nederi-

ger. Hun naam is afgeleid van de stichter Domenicus (Domingo) de Guzman en 'domenicus' betekent 'behorend bij een domein', 'toebehorend aan een heer'². Maar ook deze broeders lieten zich 'predikheren' noemen...

Kennis is macht, en macht houdt aanzien in, ook in de tijd dat de mensen nog, in dierenhuiden gehuld, met vuistbijlen rondliepen. Toen al!

Van God de Heer naar feodale adel

In het Nederlands is de situatie omtrent het vroegste gebruik niet zo duidelijk, maar uit ontstaansverhaal van de woorden sieur en sire in het Frans kunnen we wel wat leren³. Tegen het einde van de 10de eeuw werden er in het Oudfrans alleen God en zijn heiligen met de titel getooid (Dieu le Seigneur). Nauwelijks iets later hadden gewone sterfelijke machthebbers hem al binnengehaald voor eigen gebruik. Dat gebeurde het eerst door koningen en die werden al spoedig gevolgd door de adel. De variant 'sire' werd aanvankelijk eveneens enkel geassocieerd met God (notre sire Jesus Christ, 1080), maar vanaf de 12de eeuw werd het de exclusieve aanspreektitel van vorsten en dat bleef zo tot op heden, ook in het Nederlandse taalgebruik⁴.

42 Hoewel de term seigneur al heel vroeg in overdrachtelijke wijze gebruikt werd voor iedereen die gezag uitoefent, bijvoorbeeld voor de 'echtgenoot' (!), ook bij niet-edelen, is hij innig geassocieerd met de feodaliteit, met de adel. Ernest Warlop gaf in zijn grote studie over de Vlaamse adel vóór 1300 aan dat de 10de- tot 13de-eeuwse edelen zich onderscheidden van andere vrijen door een combinatie van rijkdom aan zowel eigen grondbezit en eigen mensen als aan grote lenen⁵. Zij waren onbetwist heren in de feodale betekenis van de titel. Niet toevallig zit in de 'heerlijkheid', meestal, maar niet altijd, bestaande uit landeigendom, de woordstam 'heer'. Het bezitten van 'heerlijke' rechtsmacht, vooral de middele en hogere justitie, verbonden aan bepaalde heerlijkheden, blijkt overigens belangrijker geweest te zijn dan het loutere bezit van leengoederen. Dergelijke rechtsmacht was in de late middeleeuwen het meest typerende adellijke bezit⁶.

De adel schijnt zijn nogal vage positie vooral consistent en algemeen aanvaard gemaakt te hebben door een strikte huwelijkspolitiek. Adellijk kon men in die vroege periode slechts zijn als men uit twee adellijke ouders geboren was. Het leenerfrecht was uitzonderlijk in de bevoordeling van één enkele erfgenaam. De oorsprong daarvan was te vinden in de primitieve 'personele unie' tussen heer en vazal. Delingen zouden de dienst van de vazal immers in het gedrang brengen. Hij moest kostbare rijdieren bezitten (ruiter -> ridder; cheval -> chevalier) en enkele gezellen kunnen optrommelen en van voedsel voorzien om krijgsdienst en soms ook andere diensten te verrichten voor de leenheer.

Dit systeem bleek echter onhoudbaar. De groep werd door de beperkte huwelijkskeuze en door de erfrechtelijke bevoordeling van de oudste zoon, echt een heel beperkt gezelschap. Warlop beschreef hoe de beslotenheid een dubbel snijdend zwaard was. Indien volgehouden, zou het onvermijdelijk tot de totale ondergang er van leiden⁷. Al in de middeleeuwen werd het effect daarvan beperkt doordat de basis van rijkdom, ook bij de adel, steeds minder ging berusten op het bezit van lenen. Voor wat het overige familiefortuin betreft, meestal het overgrote deel, gold bij ons het Vlaamse coutumiere (gewoonte) erfrecht met volstreckte gelijkheid van alle kinderen, vrouwelijke zowel als mannelijke, jongste evengoed als oudste⁸.

Van feodale naar 'nieuwe' stedelijke adel

Nog een begrip dat in de heel oude hiërarchische samenleving thuis hoort, is dat van 'vrij' man. In onze streken zou dat oorspronkelijk een nakomeling moeten zijn van de Frankische veroveraars uit het tijdperk van de grote volksverhuizingen. Het 'vrank spreken' en 'vrank en vrij' verwijzen er nog naar. Maar dat 'vrij' zijn was vaag en er bestond al in de 12de eeuw een sterke stroming in de steden om de horigen te emanciperen. Zelfs in die vroege tijd was dit milieu een krachtige motor van sociale vooruitgang. Zo kon het gebeuren dat de machtigste en rijkste familie van Brugge, het Veurns-Brugse geslacht van de Erembalden waarvan leden de moord op de jonge graaf Karel de Goede beraamden en in 1127 uitvoerden, van 'onvrije' origine was. 'Dat de Erembalden onvrij waren was een publiek geheim: iedereen wist het, maar niemand durfde het luidop zeggen' schreef Raoul Van Caenegem in zijn inleiding op de uitgave van het beroemde dagboek van Galbert van Brugge⁹.

Het hiërarchische onderscheid was dus al vroeg wazig. Daar kwam nog bij dat de adel in de 13de eeuw aanzienlijk verarmde en dat stelde rijk geworden stedelingen toen al in staat zich in die kringen te nestelen. Frederik Buylaert beschreef in zijn studie over de laatmiddeleeuwse adel in Brugge en het Brugse Vrije hoe adeldom er in die tijd, net als elders in de Nederlanden, een vaag begrip was. Het al dan niet tot de adel behoren werd in de eerste plaats bepaald door sociale consensus: door het aanvaard worden in de groep van de gevestigde adel als één van hen. Het nabootsen van de adellijke levensstijl was dé aangewezen weg om daarin te slagen. Dat kon door het verwerven van lenen of heerlijkheden, door deelname aan machtsuitoefening en krijgsoverwinningen, door het bezitten van een paard en een zwaard, en tenslotte ook door het aanknopen van huwelijksbanden met gevestigde adellijke families¹⁰.

Hierna geven we enkele voorbeelden uit de Gentse stadsgeschiedenis die dat beeld alleen maar bevestigen. Een burger kon zich 'innestelen' door huwelijk met een adellijke dame, later ook met een adellijke heer, meestal een jongere zoon. Na de verhuis van de Gentse burggraven naar Heusden in 1212 of

kort daarvoor, was er te Gent in de 13de eeuw geen 'oude' adel meer¹¹. Een huwelijk zoals dat van Geraard de Duivel, een jongere zoon uit de Gentse burggrafelijke familie, met de niet adellijke Elisabeth van Slote, dochter van een Gentse wolhandelaar, doorbrak de geslotenheid. Bekender nog werden de Gentse families Utenhove en Sersanders die eveneens op deze manier allieerden met de burggrafelijke familie die toen overigens al definitief verdreven was van de macht die oorspronkelijk bij haar burggraventitel hoorde¹².

Uiteraard was rijkdom de allesbepalende factor in deze huwelijkspolitiek. Het was ook het doorslaggevend element in nog een tweede mogelijke stap op de weg naar adellijk prestige: het aankopen van grond. Het in leen hebben van een grond typeerde de leenman en het bezitten van eigen grond kenmerkte de vrije man die daardoor, als het er op aan kwam, van niemand afhankelijk was. Grond was in tegenstelling tot andere goed ook onvergankelijk. Huizen waren roerend goed en vergankelijk. Grondbezit was eigen aan heren. In de betekenis van grondeigenaar blijft 'heer' tot op heden in gebruik in de volkstaal. Als een West-Vlaams boerenkoppel het heeft over 'onzen here', dan bedoelen ze hun nog dikwijls adellijke landeigenaar, hun 'proprietaris'.

44 De rijke stadsfamilies hadden oorspronkelijk niets gemeen met de adel, behalve geleidelijk aan verworven grondbezit. Zij kwamen op en werden machtig in stedelijke gemeenschappen die buiten het feodale maatschappelijke kader ontstonden. Ze konden onmogelijk heren zijn die bescherming en goederen (meest onroerende) als leen gaven aan hun vazallen die van hun kant gehoor moesten geven en (meestal militaire) dienstverplichtingen nakomen. Ze waren evenmin leenmannen. Als 'erfachtige lieden', bezitters van erfland, vormden ze het stadspatriciaat¹³. Tot 1301 hadden deze stedelingen het stadsbestuur volledig in handen. Ze putten nog tot in de 14de eeuw aanzien (veel meer dan rijkdom) uit grondbezit¹⁴. Die toestand, waarvan in het Gentse stadsbeeld nu nog enkele gevels met opschrift 'Vrij Huis -Vrij Erve' getuigen, hield een aparte status in. Feitelijk betekende 'vrij eigen goed' net hetzelfde als dat van de allodiale (niet in leen, maar in volle eigendom gehouden) gronden van de machtigste heren op het platteland, de hoogste adel en de rijkste abdijen inclusief. Alleen betrof het meestal slechts enkele nietige bebouwde perceeltjes stadsgrond¹⁵.

Naarmate de ene groep rijker werd en de andere armer, was er uiteindelijk zelfs geen inhoudelijk verschil meer tussen de edelen en vermogende burgers met eigen erfgrond die trouwens zelden hun enige onroerende bezit was. Vanaf de 13de eeuw, waarschijnlijk zelfs daarvoor, maar vooral daarna, verwierven burgers ook lenen¹⁶. Het kon zelfs voorkomen dat een adellijke een leen hield van hen¹⁷. Dergelijke aanwinsten waren een middel om te klimmen op de sociale ladder. Veel lenen vormden trouwens 'heerlijkheden', met bijhorende 'heerlijke' rechten, zoals uitoefening van justitie en andere nuttige en/of eervolle voorrechten.

Met al deze bezittingen en rechten voldeden zeker de rijkste onder de stedelijke 'erfachtige lieden' aan de hierboven door Warlop gegeven omschrijving van de 10de-13de-eeuwse adel. Maar, zoals al gezegd, deze laatste groep hield de gelederen gesloten, zoveel mogelijk en zolang ze kon.

Eersame ende wijse heeren schepenen en dekens

Aan de alleenheerschappij (let op het woord!) van de erfachtige lieden kwam al bij de aanzet van de 14de eeuw een einde. Bij de omwenteling die toen te Gent plaats greep, kwam het stedelijke grondbezit grotendeels in handen van hun tegenstanders in eigen stad. Het statuut van de gronden veranderde niet, maar de exclusieve juridische en politieke rechten die er aan verbonden waren, verloren in snel tempo aan inhoud.

Het zal geen toeval geweest zijn dat er precies bij de aanvang van dit regime een titulatuur ontstond die eigen werd voor de 14de- en 15de-eeuwse Gentse politieke top, meer bepaald de eerste en tweede schepenen van de Keure en de twee hoofddekens of overdekens van de ambachten. Vooral illustratief hiervoor is de quasi stereotype aanvangsformule met de namen van de twee bijzonderste schepenen waarmee ieder schepenenjaar, tevens boekjaar, op 15 augustus in de stadsrekeningen ingezet werd. Het is een betrouwbaar gegeven: die schijnbaar droge rekeningcohiere mogen aanzien worden als de meest consistente en meest objectieve getuigenis van het reilen en zeilen van het stedelijke bestuur in die tijd¹⁸. Het waren niet enkel poorters, rechtstreekse of onrechtstreekse opvolgers van de 'erfachtige lieden', die daarin met de herentitel getooid werden. Dat gebeurde ook bij de hoofddekens van de twee verenigingen van neringen, de weverij en de 'kleine neringen' die deelnamen aan het stadsbestuur¹⁹. Men noemde hen net als de schepenen, waarmee ze trouwens dikwijls in één adem aangehaald werden, *eersame ende wijse heeren*²⁰.

De Gentse voorbeelden illustreren perfect een derde element van het door Buylaert aangegeven kader dat tot opname in de adel konden leiden: deelname aan de publieke macht. De meeste van die machtuutoefenaars waren echter te vinden, niet bij de adel zelf, maar in de periferie er van. Schepenen en hoofddekens werden betiteld als 'heer', maar ze werden daarom nog niet aanzien als adellijk. Hun betiteling was zeker niet erfelijk. Alles wijst er bovendien op dat de herentitel toen niet zozeer eigen was aan welbepaalde personen of families, maar aan de functies van topschepenen en hoofddeken. Het valt op dat de vele Gentse 'heren' zich niet blijvend heer konden laten noemen. Op uitzonderingen na werden ze in de bewaarde stukken de ene keer als zodanig aangeduid en de andere keer dan weer niet. Niet alleen de titels maar ook de namen van veruit de meeste topschepenen en hoofddekens

verdwenen uit de boeken na het voltooien van hun ambtstermijn.

De meer expliciete adellijke aspiraties van sommige stedelingen kregen publieke erkenning, zij het soms niet zonder moeite. Een nogal eigenaardige illustratie daarvan vinden we bij niemand minder dan Jacob van Artevelde. Deze poorter, hostellier (makelaar) en bezitter van een heerlijke titel, doodde in 1340 eigenhandig een Brabantse ridder omdat die beweerde dat Jacob niet van adel was.

Her, ser, mer, der en ver bij de vleet

De 14de- tot 15de-eeuwse ambtelijke archieven leren ons dat er toen schijnbaar nogal wat 'heren' rondliepen in de stad. Niet voor niets kregen de Gentenaars in het rederijersmilieu de titel 'Heren van Gent' opgespeld. Dat gebeurde uiteraard in de tijd voorafgaand aan 1540 toen ze door 'hun' keizer Karel de strop omgedaan werden²¹.

Talrijke persoonsnamen worden in diverse Gentse ambtelijke stukken voorafgegaan door een Duits lijkend *Her*, een zowaar Engels aandoend *Ser* of een wat raadselachtig *Der*, *Mer* en *Ver*. Wat betekende dat allemaal? Het is eenvoudiger dan het lijkt en veel moet men er niet achter zoeken. *Her* is simpelweg de toen gebruikelijke schrijfwijze van Heer. De dubbele 'ee' was in de vroege 14de eeuw onbekend. Zo schreef men bvb. Merham in plaats van Meerham of Meerhem²². *Ser* is de genitiefvorm: 'sHeer'²³. Een voorbeeld daarvan is de plaatsnaam Serraasgerecht. Vooraleer dit grondgebied, destijds een heerlijkheid samenvallend met de parochie Ekkergem waarin onder andere de huidige Raas van Gaverestraat ligt, door Gent verworven werd, was een leen van de Sint-Baafsabdij gehouden door de heren van Gavere die allen Raas heetten²⁴. Het was 'sHeer Raas' Gerecht.

De *Ser* aanhef van de naam - eigenlijk moeten dat uitspreken als 'seer' - was ook buiten de bekende rijke families ruim verspreid. Een losse greep uit enkele 14de-eeuwse stadsrekeningen²⁵ levert tal van illustere onbekenden op zoals Serbrandins, Serdaneels, Serlambrechts, Serlennoets, Serleys, Sermaes, Sermagheleins, Serphilips, Serpieters, Ser(r)eubs, Serthomaes of Servolkers. Waren dat allemaal afstammelingen van 13de-eeuwse patriciërs zoals de Sersanders of ook nog de Sersymoens? Of werden ook sommige personen uit de nauwe entourage van belangrijke figuren, dienaren en dergelijke naar hun 'patroons' genoemd en erfden ook de afstammelingen van dergelijke 'lieden van' zoals men ze aanduidde, van lieverlede de naam? Volgens Buylaert behielden de aanspreking 'heer' en de afleiding 'ser' op het platteland hun oorspronkelijke gerontocratische betekenis: ze drukten de status uit die een persoon verwierf door een zekere leeftijd te bereiken. Ook moeten we er

rekening mee houden dat de herentitel in de Gentse archiefpapieren heel dikwijls bij priesters hoorde. Het is dan ook niet uitgesloten dat sommige 'ser'namen kinderen van priesters betroffen. Die waren in die tijd nog heel gewoon. Hoe het ook zij, al die 'ser'namen tonen aan dat de titel van 'heer' te Gent veel gebruikt werd.

En *Der*, *Mer* en *Ver* tenslotte? Naar analogie van *Ser*, afgeleid van *Her*, kan *Der* eigenlijk niets anders zijn dan 'dHeer', de Heer dus. *Mer* is een samentrekking van Mijn Heer. En *Ver* (veer) hoorde bij belangrijke vrouwen, zoveel is duidelijk. Ook de namen van deze vrouwen bleven wel eens gefixeerd tot familienamen met behoud van de aanspreektitel. Bekende Gentse voorbeelden daarvan zijn: verTrunen, verCeliens, verSaren, verClaren. Net als de bovenvermelde heren waren de vrouwelijke naamgevers allicht niet om het even wie. De 'ver' uit hun namen mag dus niet verward worden met de banale samentrekking 'ver' uit 'van der', bvb. Verhaeghen uit Van der Haeghen, een pas vrij laat in zwang gekomen vorm overigens.

Baas boven baas: 'mijn heer' boven gewone 'heer'

De Gentse heren schepenen en hoofddekens kwamen in de vuurlinie terecht. In 1451 verweet Filips de Goede de Gentenaars dat de (hoofd)dekenen *als twee heeren van der stede zyn ende hem (zich) draghen (achten) boven haren natuerlicken gheboornen Heere ...*²⁶. De onderhandelingen mislukten. Toen de Gentse delegatie de hertog tenslotte naar hun stad inviteerde (een niet zo voor de hand liggend verzoek), antwoordde hij gepikeerd dat de door hem geviseerde dekens *... meerdre (hogere) heeren waren dan hy, ende alzo langhe als zy int stede waren, zo en zal ick er nyet en commen*. Dit alles volgens een Gentse kroniek die een al of niet waarheidsgetrouwe vertaling weergeeft van de hertogelijke uitspraken²⁷.

Dat was echter zowel naar vorm als naar inhoud een schromelijke overdrijving. Het volstaat de stadsrekeningen even na te kijken om te zien dat de Gentenaars nooit ofte nimmer hun eigen 'heren' op dezelfde hoogte stelden als de hertogen of hun voorgangers de graven, laat staan dat ze hen als hoger zouden aanzien hebben. Met een stedelijke 'heer' zal wel bedoeld zijn dat die gezag uitoefende over de medestedelingen, maar er was nog een tweede titeltype dat duidelijk een trapje hoger stond dan simpelweg 'heer' en dat was 'mijn heer'.

In de Gentse 15de-eeuwse stadsrekeningen voegde men aan de afgekorte titel *mer* of *mher* ook steevast *ruddre* aan toe, want *mer* was - in die tijd althans - een titel die voorbehouden was aan edellieden vanaf het moment dat ze tot ridder geslagen werden. Dergelijke aan de Gentse top in die tijd overi-

gens dun gezaaide figuren²⁸ werden wel degelijk als behorend tot een hogere klasse beschouwd.

Wanneer iemand 'mijn heer' zei of schreef, dan werd er ondervestaan dat die 'mijn heer' niet zomaar ergens neutraal een hoge piet was, maar dat die baas was over zijn/haar eigen persoontje, of in elk geval toch hoger stond in de maatschappelijke pikorde. Vandaar het onderscheid. 'Mijn' heer (mon sieur) en ook 'onze' heer benadrukken een persoonlijke onderworpenheid: niet van een abstracte 'om het even wie', maar van ik zelf, van wij, al of niet als weergave van de werkelijke toestand of als louter beleefdheidsformule gebruikt.

Monseigneurs

Nog meer verheven ging het er aan toe wanneer de graaf zelf in beeld verscheen. Bij hem kon er zelfs geen sprake zijn van afkorting. Hij werd steevast voluit aangeduid als *ons here den grave of mine* (later *mijn*) *here* (later *heere*) van *Vlaendren*. De schepenen beschouwden zichzelf trouwens als functionerend in een hiërarchie waarin de graven en hertogen onbetwistbaar boven stonden. Dit zagen ze dagelijks voor zich op de muren van de schepenzaal van de Keure waar de figuren van de opeenvolgende Vlaamse graven op geschilderd waren in opdracht van de stad²⁹.

Bij de Bourgondische hertogen werd het - hoe zou het anders kunnen - nog meer expliciet. Die werden aangeduid als *ons geduchten heere*. Zelf omschreef Filips 'de Goede' zich tegenover de Gentenaars - in het Vlaams dan nog - als *hemlieden* (hun) *altyts goet heere*³⁰, maar toen de schepenen na de zware nederlaag van het gemeenteleger bij Gavere uitstel van betaling vroegen en kregen voor de immense boete aan de stad opgelegd, droop de onderdanigheid van de geslagen hond voor zijn meester er werkelijk af: *harde hoghe ende harde moghende, onze harde zeere gheduchte heere ende naturlic prince, heere Philips, bider graciën Gods hertoghe van Bourgoighen ... grave van Vlaendren, etc*³¹. Dit reveleert ons beter dan wat ook de eigenlijke inhoud van het woord heer.

Het *Monseigneur* (mon Seigneur, Messire) - steeds met hoofdletter, asjeblijft - dat, op de keper beschouwd, precies hetzelfde is als *monsieur*, bleef in latere tijden voorbehouden aan de landsheer en diens vertegenwoordiger in onze streken. Een ordonnantie van 1595, nog herhaald in de 18de-eeuwse Placcaertboeken, bepaalde: *Niemant en mag met dezen titel* (van Monseigneur) *vereert worden 't en zy den Stadthouder Gouverneur ende Capiteyn Generael van de* (Spaanse, later Oostenrijkse) *Nederlanden*³². De adellijke families (m.a.w. degene die als zodanig erkend werden) mochten zich wel met alsmaar ingewikkelder wordende namen met liefst Franse 'scharnieren'

toeien, maar *Monseigneur* was te hoog gegrepen, behalve blijkbaar voor de zogenaamde 'hoge' adel. Net als het *mijn heer* van de hoogste machthebbers door haastige klerken niet mocht afgekort worden tot *mher* of *mer*, mocht *Monseigneur* onder geen beding *monsieur* of *sieur* worden in de omgangstaal.

Nieuwere en nieuwste adel in oude gedaanten

Parallel met wat zich in de stedelijke context afspeelde, werd vanaf de 15de eeuw het adelen van ondergeschikten stilaan een belangrijk element in de grafelijke en later hertogelijke dominantiestrategie. Zoals aangetoond door Dumolyn en Van Tricht werd het vervullen van hoge politieke, juridische en militaire ambten in het graafschap Vlaanderen bijna een 'conditio sine qua non' voor het behoud van de geprivilegieerde politieke en sociale situatie op lange termijn of zelfs van de familie op zich³³. Te beginnen met Karel de Stoute, maar vooral vanaf het einde van 16de eeuw, werd adeldom strikter geformuleerd als een juridisch statuut (met adelbrieven), waarvan de toekenning voortaan zoveel mogelijk in handen van de vorst gehouden werd. Families die een adelbrief bezitten, worden met een technische term 'briefadel' genoemd³⁴.

Feitelijk betekende dat, na een intermezzo dat naar stedelijke autonomie neeg, een terugkeer naar wat de basis vormde van de feodaal stelsel: beloning van diensten aan de landsheer. Hoewel de feodaliteit als allesoverheersend systeem al lang voorbij was, paste dat volkomen in een dergelijk kader: de ondergeschikte verwierf een voorrecht, soms niet meer dan een adellijke titel, omwille van bewezen of nog te bewijzen diensten aan zijn heer. Het was voor de Bourgondische hertogen en de Habsburgse koningen en keizers een goedkoop middel om belangrijke lieden en families aan zich te binden. Dit nobiliteringsproces, zoals dat heet, was volledig tegengesteld aan wat hierboven voor de vroege stadsadel beschreven werd.

Een wat speciale categorie daarin, of enigszins opzij daarvan, vormden de koninklijke en hertogelijke bastaarden. Geboren worden als buitenechtelijk kind van dergelijke hoge heren, was dus ook een manier om adellijke status te bereiken. Hoewel bepaald door geboorte had dat niets te maken met feodaal erfrecht waarin enkel de oudste zoon bevoorrecht was. De vorst kon immers om het even wie adelen. Ook dat kan vergeleken worden met het tot leenman maken van iemand als beloning voor een geleverde of te leveren prestatie. In dit geval misschien als vergoeding voor diensten bewezen door de moeder?

Maar ook in het adellijke milieu stond de tijd niet stil. Nog voor het einde van de 17de eeuw werden actieve zakenlieden vereerd met adellijk prestige. Ze

verwierven een status die voordien volstrekt onverenigbaar geacht werd met het uitoefenen van economische activiteit. Met die superrijken er bij lijkt het contradictorisch, maar toch betekende deze evolutie in feite de doorbraak van een streven naar algemeen welzijn. Het vorstelijk belang, grotendeels gesteund op verdediging en oorlogsvoering met behulp van een ridderleger, verloor zijn exclusieve voorrang. Geleidelijk aan zou de gemeenschap, de natiestaat, gaan primeren. Men zag in dat niet langer een onverschrokken ridderschaar van tel was. De militaire adel verloor in de 16de eeuw zijn overheersend aandeel in de oorlogsvoering. Voortaan werd economische macht en rijkdom allesbepalend.

Het vorstelijke centrale gezag ging daarin mee. Steeds meer rijke handelaars kwamen voor adellijke gunsten in aanmerking. De zakenadel ontstond. Veel door handel en industrie rijk geworden lieden lieten zich maar al te graag een oude herentitel welgevallen, liefst erfelijk. De tijd van de katoenbaronnen, industriebaronnen, zeepbaronnen ... liet niet lang meer op zich wachten.

Gewone dames en heren ... en het proletariaat

De tijden veranderden en de herentitel begon aan snel tempo te devalueren. Zowat iedereen die in de 17de eeuw niet tot het proletariaat behoorde, die geen arme sloeber was, kreeg in administratieve stukken en diverse teksten de titel *Sieur* opgespeld. De 18de-eeuwse advocaten van de Raad van Vlaanderen lieten zich wat graag *heer ende meestere* (van *magister*) noemen. De titel was misschien gewild dubbelzinnig: 'heer en meester', 'mon seigneur et maître', betekent immers ook nog wat anders.

Er zou nog een revolutie moeten over gaan, en een kortstondig revolutionair geforceerd intermezzo met citoyen en burger, vooraleer de aanspreking *Mijnheer* algemeen werd. Meestal was het toen trouwens *Monsieur*. Het slot was onvermijdelijk. Zodra iedereen heer of dame geworden was, kwam de klad er in. Heren werden wel eens heertjes, een contradictio in terminis, en het woord madammen roept ook niet meteen vleierende associaties op. De devaluatie van de herentitel is zonder meer duizelingwekkend te noemen.

Bij al die echte rijkdom of schone schijn mogen we de naamloze massa's niet vergeten. Ook al mochten sommige rijke en/of machtige stedelingen bogen op een herenreputatie, tegenover of naast deze enkelingen stonden de talloze gewone stedelingen, om van de grote massa boeren en laten daar buiten nog te zwijgen. Hoe de tegenstelling tussen die twee categorieën tot uiting kon komen in een crisismoment, werd pregnant verwoord in een rijmkroniek uit 1379-1380³⁵. Die dateert uit het begin van de grote Gentse rebellie tegen Lodewijk van Male. De boerenopstanden (*jacqueries*) op het Franse platteland (1358) lagen nog goed in het geheugen en in Engeland giste een gewel-

dige volksofstand die in 1381 onder leiding van Wat Tyler zou losbarsten. De onbekende auteur van de kroniek, vermoedelijk iemand uit de directe omgeving van de graaf, heftig tegenstander van de stedelijke aspiraties, vooral van de wevers (*lez horribles tisserans* in de tekst), gaf dat onder andere aan in de volgende krasse termen:

Encore ont leur gueles fain(n = m)

Des biens des seigneurs estre plain

Nog erger zijn de beledigingen die de adel, de *ruters*, over had in het beruchte Kerelslied (eerste helft 14de eeuw) voor de 'kerels', domme boerenpummels, armzalige kwaadaardige veelvraten, die zich met hen dierven vermeten:

Wi willen van den kerels zinghen

Si syn van quader aert

Si willen de ruters dwinghen

Si draghen enen langhen baert

Haer cleedren die zyn al ontnait

Een hoedekyn up haer hooft ghecapt

Tcaproen staet al verdrayt

Haer cousen ende haer scoen ghelapt

(...)

Epiloog

Het hele verhaal gaat natuurlijk over macht en prestige, en dat ligt altijd delicaat. De in dit artikel beschreven devaluatie van opperste heer naar 'ieder-een', verraadt een vooringenomenheid: we schreven vanuit het historische begrip 'heer' en vanuit de oorspronkelijke hiërarchische context. Maar de evolutie kan ook van uit een heel ander standpunt bekeken worden, van uit ons eigen positie bijvoorbeeld. Wijzelf zijn helemaal of voor het allergrootste groot deel van onze genen allicht nakomelingen van 'onvrijen', 'halfvrijen' of niet adellijke 'vrijen' uit de Karolingische tijd en de eerste eeuwen er na toen het leenstelsel vorm kreeg en floreerde. En zonder dat we er iets moesten voor doen, werden we allemaal meneer of mevrouw, simpelweg omdat we in de 20ste eeuw geboren zijn. Niet de term devalueerde, maar de distinctieve

en discriminerende inhoud er van verdween naarmate de status van de minderen werd opgewaardeerd.

'Heer' is een titel waarmee we ons graag tooien. Beschouwen ons dus zelf het liefst als heersend en dominant? Toch niet als onderdanig. Om dat in te zien nemen we best een kijkje bij de 'monseigneurs'. Die aanspreking bleef ook in de 19de en 20ste eeuw voorbehouden aan koningen en prinsen, met daarbij ook nog de bisschoppen en prelaten die zich de titel eveneens lieten welgevallen wanneer ze als kerkelijke prinsen of kerkvorsten geëerd werden. De status van *Monseigneur* bleef onbereikbaar voor u en ik. Maar zelfs dat: ook die aansprekingsvorm is niet meer wat hij ooit was. Mochten wij hem ooit gebruiken bij iemand van 'prinselijken bloede', dan zouden we er bijvoorbeeld niet aan denken daarbij ook nog te knielen en daarmee het ultieme teken van onderwerping te geven. De aangesprokene zelf zou zich trouwens absoluut niet op zijn gemak voelen, mochten we dat doen.

Anno 2011 ontgaat ons blijkbaar de betekenis van zo'n titel. Onderwerping en overheersing, dat is toch inherent aan de verhouding tussen een gewone sterveling en een dergelijk heerschappij? Niet dus, niet meer. Dat belet echter niet dat de term heer nog altijd een zekere inhoud heeft: tradities overleven onopgemerkt, maar hun inhoud verandert niet zelden meer dan hun vorm. Overigens is het hele adellijke bestel een (zichzelf?) overlevende traditie. In de laatste jaren lijkt het er op dat meer en meer edelen die traditie liever onopgemerkt willen houden, dan dat ze er mee te koop lopen.

En tot slot: we kunnen het ook niet helpen dat dit verhaal bijna helemaal door mannen *beheerst* wordt (weeral dat woord!). Zo waren de tijden nu eenmaal. Ook al kon in vroegere eeuwen een dame - natuurlijk en zeker in sommige opzichten - ook wel domineren. Haar titel verraadt het al.

Noten

- 1 M.E. *laverd, loverd* (13c.), from O.E. *hlaford* "master of a household, ruler, superior," also "God" (translating L. *Dominus*, though O.E. *drihten* was used more often), earlier *hlafweard*, lit. "one who guards the loaves," from *hlaf* "bread, loaf" + *weard* "keeper, guardian, ward." Cf. *lady* and O.E. *hlafæta* "household servant," lit. "loaf-eater." (Uit Online Etymology Dictionary, 2011; M.E. Middelenlengels; O.E.: Oudengels; lit.: letterlijk).
- 2 De populaire verklaring van de naam 'Domenicus' als 'zondagskind' (kind geboren op de dag des heren) is volksetymologisch.
- 3 Het woord 'heer' komt voor in de 'Wachtendonkse psalmen' (901-1000, bewaard in afschrift): *Bigian sal ik thi an folkon herro*. In vertaling: Biechten zal ik U bij de volken, Heer. Deze bron wordt niet als Oudnederlands, wel als overwegend Oost-Nederfrankisch (Middelfrankisch) aanzien. In het Middelnederlands vinden we het woord terug vanaf ca. 1200 (van der Sijs, N., *Chronologisch*

Woordenboek, Amsterdam, 2001; de Vries, J., de Tollenaere, F., *Etymologisch Woordenboek*, 24ste druk, Utrecht, 2004).

- 4 *Dictionnaire Historique de la Langue Française*, Parijs, 1992.
- 5 Warlop, E., *The Flemish nobility before 1300*, Kortrijk, 1975, deel 1, p. 21-32, 104, 317-328.
- 6 Dat de edelen 'heren' waren, belette niet dat ze hun lenen, de bouwstenen van de feodaliteit, hielden van andere meestal nog hogere heren, zoals de graaf of de abdijen. De edelman was steeds en heer en vazal. De belangrijkste lenen werden door en van edelen gehouden, maar ook niet-edelen hielden lenen of waren vazallen (Heirbaut, D. *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijke leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1300*, Brussel, 1997, 75-76). Het onderscheid tussen al of niet belangrijk lag meestal bij de aan heerlijkheden verbonden rechtsmacht (Buylaert, F., *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350 – ca. 1500)* Gent, 2011, p. 7.
- 7 Ganshof, F.L., *Qu'est-ce que la féodalité*, Brussel, 1957, 3de uitg., p. 180-183. Wanneer er geen zoon was, gingen de lenen en de titel over op de oudste mannelijke erfgenaam van de jongere tak. Voor een analyse van het risico op uitsterven zie Janssens, P., *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel, 1998, p. 185-190
- 8 Devriese, L., Gents erfrecht in een notedop. In: *Archiefink*, Gent, 2006, jg. 6, p. 47.
- 9 Van Caenegem, R., De Vlaamse crisis van 1127-1128. In: *Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede*, Antwerpen, 1978, p. 17-18.
- 10 Buylaert, F., Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving. Een kwantitatieve benadering van de elite van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge. In *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2007, jg. 4 nr. 2, p. 29-56.
- 11 Warlop (deel 3, p. 827-829) vermeldt naast de burggraven te Gent alleen een verder onbekende familie van 'dives' (rijken) die tussen 1115 en 1140 als 'nobilis' aangeduid werd. Alleen enkele van hun voornamen zijn in de bronnen terug te vinden.
- 12 Bij Warlop de voorbeelden van Geraard de Duivel en de Utenhove's. Het best bekende 13de-eeuws Gents geval betreft Alexander Braem, zoon van Boudevijn Braem, kleinzoon van Abraham 'de Gandavo'. Deze kocht in 1231 de Wal, of het Hof ten Walle, het latere Prinsenhof van de Gentse burggraaf en zijn vrouw. De koop en het uithuwelijken van een dochter door Alexander aan een broer van de burggraaf, was symptomatisch voor de verhouding tussen stadspatriciaat en feodale adel in die tijd (Laleman, M.C., Stoops, G., De Wal in de 13de en de 14de eeuw. In: *Het Prinselijk Hof Ten Walle in Gent*, Gent, 2000, p. 16). De jongere zoon kon echter geen rechten laten gelden op de Gentse burggravij. Deze kwam via het feodale erfrecht aan het einde van de 14de eeuw in handen van de Franse familie de Melun en eindigde in de 18de eeuw met de prinsen de Soubise.
- 13 De Gentse 'viri hereditarii' of 'erfachtige lieden' werden grondig bestudeerd en beschreven door Frans Blockmans (Blockmans, F., *Het Gentsche Stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen, 1938, pp. 574).
- 14 Dat 'vrije' grondbezit was in de steden, zeker in de 14de eeuw, heel beperkt. Slechts 3% van het aantal Gentse huizen waarover gegevens voorhanden zijn voor de jaren 1380-1389, waren 'vrij huis, vrij erf'. Toen al bezaten de stedelin-

gen al aanzienlijke grondoppervlakten buiten de stad die agrarisch uitgebaat werden (Wynant, L., *Peiling naar de vermogensstructuur te Gent op basis van de staten van goed, 1380-1389*. Reeks Standen en Landen, Heule, 1973, deel 63, p. 78 en kaartje).

- 15 Blockmans, F., 1938, p. 367. Citaat: 'De percelen portusgrond, die tot dan (1300) de heriditas der erfachtige lieden hadden uitgemaakt en ondanks de belachelijke onbenulligheid er van, het substraat van de juridische privilegiëring dier kaste gebleven waren ...'.
- 16 Ganshof, F.L., 1957, p. 216; Blockmans, F., 1938, p. 343.
- 17 Heirbaut, D., 1997, p. 79-80.
- 18 In hun eigen registers van wettelijke passeringen (Stadsarchief- hierna SAG, reeks 301 voor de Keure en SAG, reeks 330 voor Gedeele), geneerden de heren schepenen zich aanzienlijk minder dan in de stadsrekeningen (SAG reeks 400). Bij de aanvang van de schepenjaren lieten ze er zich steevast als 'heer' betitelen. Dit bewijst dat, zeker in het eigen milieu, de titel 'heer' ingeburgerd was voor de stedelijke toppolitici, tot wat voor geleding ze ook behoorden.
- 19 In 1360: "... dat waecken souden (van Pasen tot Halfoogst) der Heinric Goethals (vermoedelijk deken van de kleine neringen) ende der Willem van Huuse (deken van de weverij), elc met 7 knapen... (SAG, reeks 400 nr. 9, f. 109v); 1362: "den here Willemme van Huse, deken ende beleedre (leider) van der weverien, van sinen pensioene (loon) ... den here Gillisse van Laethem, deken ende beleedre van den cleenen neeringhen, van sienen pensioene ..." (Ibid. f. 138): in 1363 bijna identiek (Ibid. f. 164v). De hoofddekens hadden politionele bevoegdheid op speciale gelegenheden zoals de Auweet op Halfvasten.
- 20 De Potter, F., *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Gent, 1882, deel 1, p. 447 en 449. In 1540 nekten de raadgevers van Karel V deskundig de politieke macht van de ambachten. De twee neringverenigingen en hun hoofddekens verdwenen. In de plaats kwam een systeem met een kleiner aantal vrij kunstmatig samengestelde ambachten met aan het hoofd een (*h*)*euverdeken* die meestal totaal vreemd was aan de neringen in kwestie. Het dekenschap werd een erefunctie. De overdekens werden gezocht en gevonden in het milieu van gefortuneerden en geprivilegieerden waaruit toen ook de schepenen geselecteerd werden. In contrast met hun voorgangers waren deze heren, als het er op aan kwam, aangestelde lakeien van het centrale gezag of eerder nog inhoudloze zetstukken.
- 21 Meer over de Gentse 'heren' bij Devriese, L., *De opstandige Gentenaars: eerst 'heren', pas later 'stroppen'*. In: *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 2006, jg. 35, p. 2-14 en 70-81. Dit artikel in Van Mensen & Dingen is een bewerking en aanvulling hiervan.
- 22 De dubbele *ee* kwam uitzonderlijk al in de 14de eeuw voor, bv. in de Gentse stadsrekeningen *Int jaer Ons Heeren als men schreef* 1361 bewaard in Stadsarchief Gent (SAG, reeks 400, nr. 9, f. 117 en 132v).
- 23 Verwijs, E., Verdam, J., *Middelnederlandsch Woordenboek*, sGravenhage, 1907, deel 7, kolom 981. In dit werk ook de andere hier relevante woorden. De *s* waarop alle 'ser'-namen eindigden (vb. Sersanders), is eveneens een genitiefvorm. Ser werd dus niet afgeleid uit het Latijnse senior (oudere) waaruit het Franse seigneur, het Engelse sir, ons woord sire en ook het vanaf de 17de eeuw bij ons algemeen gebruikelijke sieur ontstonden. Naamervers van de 13de-eeuwse heer Sander (Alexander) uit de Onderstraat metamorfoseerden

in de 17de eeuw tot Sersanders de Luna, met de vanaf die tijd voor adellijke families onvermijdelijke 'scharnier' dus. Hoe het zat met de continuïteit in de overerving, laten we graag aan anderen over. De meeste 'ser'-namen hielden het zo lang niet uit, althans niet in adellijk milieu. In de door Justus Billet opgestelde (erg lange en 'meer dan volledige') lijst van 17de-eeuwse Gentse adel vinden we daarvan alleen Sersanders terug (in deel 5 van de *Politije Boecken* 1658 - 1666, fragmentarisch uitgegeven door De Busscher, E., *Juste Billet, chroniqueur Gantois au XVII siècle*, Gent, 1873, p. 189-196).

- 24 Gysseling, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn laatsnamen*, Antwerpen, 1954, p. 74. Andere plaatsnamen met 'ser' verdwenen: Ser Boudinsbrugge (nu Zuivelbrug), Ser Godeverds steghe (nu Gruuthusestraat), Ser Machlems strate (bij de Sint-Baafsabdij, verdwenen), Ser Soimans strate (nu Dobbel Slot). De naam Sanderswal (tser Sanders walle, herinnerend aan de familie Sersanders) verdween eveneens, maar werd in de 20ste-eeuw heropgevestigd.
- 25 *Gentse stads- en baljuwsrekeningen (1365-1376)*, Ed. Nicholas, D., Prevenier, W., Brussel, 1999, Index p. 522-523; Buylaert, F., 2011, p. 15.
- 26 *Dagboek van Gent* (Fris, V., 1901, deel 1, p. 119-120).
- 27 *Dagboek van Gent* (Fris, V., 1901, deel 1, p. 125). De Bourgondiër had het speciaal over Lieven de Pottere (was deken van de grauwwerkers geweest), Lieven Sneevoet (van de kruideniers) en vooral Daneel Sersanders.
- 28 Onder de eerste schepenen (poorterij) vinden we in de stadsrekeningen als 'mer' in de periode voor Gavere Willem van Vaernewijk (1346-1347), Adriaen Vileyn (1439-1440), Boidin de Vos (1443-1444), Claeys Triest (1444-1445; 1447-1448) en Lieven van Liedekercke (1445-1451). Bij de tweede schepenen (uit de neringen) was er geen enkele. Iemand als Joos Vijt (1433-1434) werd als 'her' betiteld en dit enkel op de kaft van het rekeningenboek. Verder zijn er buiten de lijsten van herenkiezers (veelzeggende term: vier personen die jaarlijks namens de graaf of hertog een deel van de schepenen moesten kiezen) nauwelijks mer's te vinden tussen de letterlijk duizenden namen in de stadsrekeningen van de periode 1314-1453.
- 29 Van Leeuwen, J., Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 2003, deel 57, p. 53-54.
- 30 *Dagboek van Gent* (ed. Fris, V., 1901, deel 1, p. 124).
- 31 Fris, V., Nieuwe oorkonden betreffende den opstand van Gent tegen Philips den Goede. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1906-1907, deel 7 (oude reeks), p. 199. Tekst uit 1455.
- 32 *III. Placcaert-Boeck van Vlaenderen*, Gent, 1767, 1389-art. II. Hieraan werd pas vanaf de 18de eeuw streng de hand gehouden.
- 33 Dumolyn, J., Van Tricht, F., Adel en nobileringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status questionis. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, Den Haag, 2000, jg. 115 nr. 2, p. 197-222; idem, De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends. In: *Handelingen van de Genootschap voor Geschiedenis*, Brugge, 2000, jg. 137, nr. 1-2, p. 3-46.

- 34 Janssens, P., 1998. Vooral het afsluitende hoofdstuk 'Adelsbeleid en staatsvorming' (p. 319-327) en het glossarium van adellijke termen (p. 465-482) geeft een verhelderend inzicht in deze complexe materie. Het hoofdstukje 'Nieuwere en nieuwste adel in oude gedaanten' is hoofdzakelijk hierop gebaseerd
- 35 Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379-1380 (Ed. Pirenne, .). Opgenomen als deel 1 in: *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1902, pp. 1-62. Stedelijke 'seigneurs' aangehaald in versregels 351, 394, 703, 763, 791, 792, 804, 816, 852, 896, 921, 966, 969, 1058, 1119, 1132 en 1159. Overigens behoorden die seigneurs ook al niet meer tot de feodale adel. Hier en op tal van plaatsen elders in de tekst werd *seigneurs* als synoniem gebruikt voor de toen heersende leden van de stedelijke elites te Brugge, Ieper of Kortrijk en de graafgezinden te Gent.

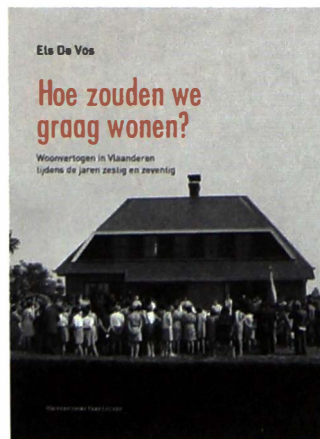
VERSCHUIVINGEN IN DE WOONCULTUUR VAN DE JAREN ZESTIG EN ZEVENTIG

Els De Vos

De grote schande van het dorp

Onlangs bezocht ik vrienden die een huis hadden gekocht in een gemeente in de Vlaamse Ardennen. “Het is niet zo groot”, hadden ze me verteld, waardoor ik een veeleer donkere, losstaande rijwoning met een zadel- of mansardedak verwachtte zoals wel meer voorkomt in landelijk Vlaanderen. Mijn verrassing was groot toen zich een langwerpige, balkvormig volume voor mijn ogen ontplooidde. Het huis was een waar pareltje van modernistische architectuur die zich opzienbarend onderscheidde van de andere woningen in het doodlopende straatje. De gevels plezieren mijn ogen met hun ritmische lijnenspel van stroken witgeschilderde baksteen, glas en hout. De bandramen, de kleine laboratoriumkeuken, de open trap, de ingebouwde kasten met bovenlichten en de talrijke schuifdeuren zorgden voor een aangenaam, goed verlicht, modernistisch interieur. De vrije hoogte op de begane grond bedroeg slechts een functionele 2,30 meter en aan de straatkant lag een garage, waarvan de ingang haast onzichtbaar in de zijgevel verscholen lag. De woning dateert maar liefst uit 1959 en was ontworpen door een laatste jaar student architectuur, André Goddeeris uit Kortrijk. De werfopvolging was gebeurd in samenwerking met Piet Sandra, de broer van Fred Sandra, ontwerper bij meubelfirma De Coene en de vormgever van de eerste edities van Interieur Kortrijk.¹

57

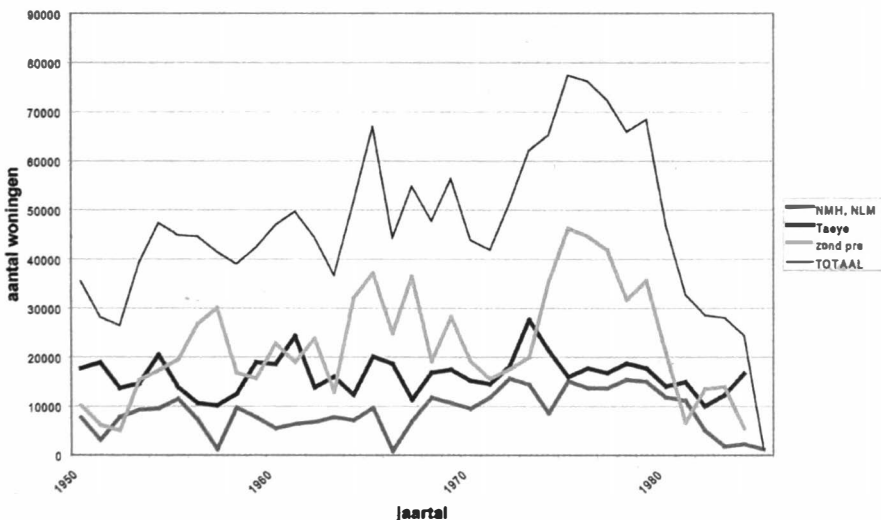

Figuur 1: De gecomponeerde gevel van de woning Dupuis-Metselaar in de Vlaamse Ardennen, Bevere, ontwerper: André Goddeeris, bouwjaar 1959 (© foto: Els De Vos)

Figuur 2: Woning Dupuis-Metselaar tussen de woningen met een meer traditionele, landelijke vormtaal

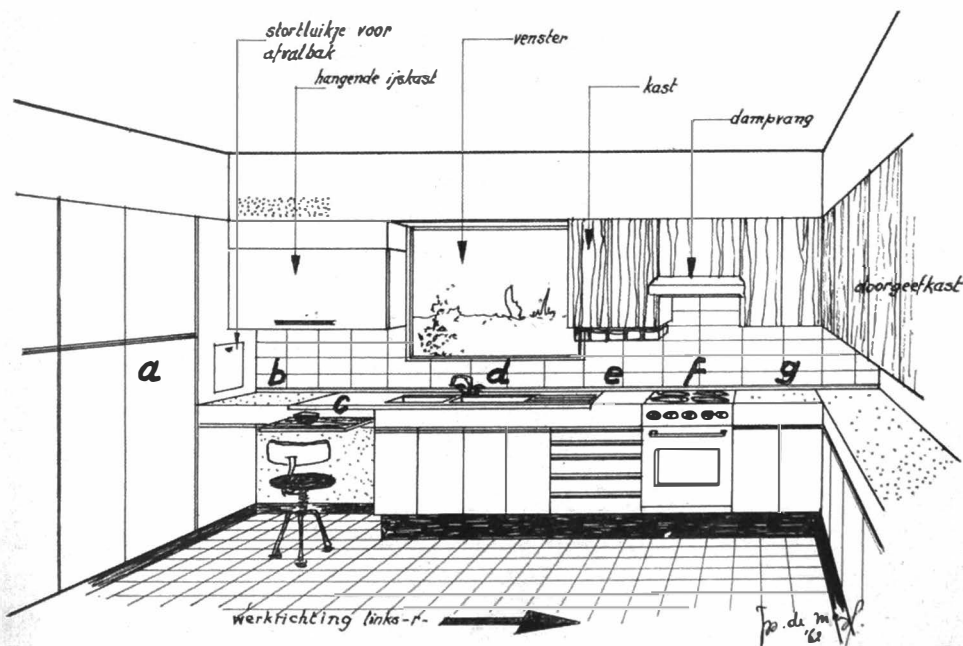
De oorspronkelijke eigenares, Jozefien Dupuis-Metselaar, was van Nederlandse afkomst, wisten de huidige bewoners te vertellen. Eveneens hadden ze gehoord dat het huis de grote schande van het dorp was. Dit verklaarde veel. Nederland heeft een totaal verschillende woningbouwtraditie dan België. Daar werd het “Nieuwe bouwen”, rationele wooninrichtingen en het modernisme veel sterker gepromoot dan in Vlaanderen. Onder meer de bekende culturele *Stichting Goed Wonen* (1946-1968) die bestond uit een samenwerking tussen verschillende professionele verenigingen van zowel ontwerpers, producenten, handelaars als consumenten, verrichtte heel wat modernistisch bekeringswerk.² Bovendien was de woningbouw grotendeels in handen van de overheid, wat maakte dat zij bepaalde zaken, zoals rationele keukens, uitgeruste badkamers en ingebouwde kasten, maar ook een modernistische vormgeving, implementeerde in haar sociale woningbouwprogramma’s. Aangezien de modernistische, functionele en rationele vormentaal vaak ook economisch het meest voordelig was, brak het modernisme veel gemakkelijker door in Nederland.

Figuur 3: Overzicht van de woningbouwproductie in België (1950-1985). De sociale huisvesting (NMH en NLM) is duidelijk laag, terwijl het aantal mensen dat zelf een woning bouwt de overduidelijke meerderheid vormt. (© Els De Vos, gebaseerd op: PEETERS, *Bouwstenen van sociaal woonbeleid. De Vlaamse Huisvestingsmaatschappij bekijkt 50 jaar volkshuisvesting in Vlaanderen*. 1, Nazareth: Schaubroeck, (1997), 57)

De Belgische woningmarkt is daarentegen helemaal anders gestructureerd. Tot 65,3 % van de Belgische huishoudens bezat – conform de visie van de politiek dominerende Christelijke Volkspartij - in 1976 een eigen woning (vandaag overigens 75%). Dit impliceert een veel grotere inspraak van bewoners in het ontwerp van hun woning. België kende geen nationale verenigingen zoals de Stichting Goed Wonen of de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, die woonvoorlichting verschaften. In Vlaanderen was het vooral het zuilgebonden middenveld die de bewoners leerde wonen. Reeds

sinds het interbellum onderwezen de middenveldsorganisaties, zoals de Katholieke Arbeidersvrouwen KAV, de Boerinnenbond en de Socialistische (Vooruitziende) Vrouwen SVV, hun leden over een passende wooncultuur, zoals historica Sofie De Caigny aantoonde, en ook na de oorlog zetten zij dit verder, aldus de studie van Fredie Floré. En terwijl de zuilen in onze buurlanden aan kracht verloren, groeiden deze ledensterke organisaties in de jaren vijftig, zestig en zeventig gestadig aan. Door een grotere dienstverlening aan zowel hun leden, als de politieke partijen die subsidies voor de organisaties voorzagen, konden ze zichzelf in standhouden en vernieuwen. Staf Hellemans spreekt in dit verband over neo-zuilen.³ Bepaalde organisaties (deel van een sub-zuil), zoals de Christelijke Middenstands- en Burgervrouwen CMVB (tegenwoordig Markant), zagen toen zelfs pas het daglicht. Deze organisaties zagen wooncultuur als een essentieel onderdeel van hun educatieve aanbod en als een manier om nieuwe leden aan zich te binden. Sommigen, zoals de KAV en de Boerinnenbond, hadden vanaf het begin van de jaren zestig zelfs een eigen dienst, respectievelijk Dienst Wooncultuur en Dienst Wonen. Vooral de Boerinnenbond had een sterk uitgewerkte woondienst bestaaf door een woonconsulente avant-la-lettre, Maria Van Cleemput tot 1971 en Godelieve Van Cleemput tot 1982, bijgestaan door een secretaresse en één of twee binnenhuisarchitecten. Zij boden aan hun leden ideologisch gekleurd woonadvies via briefwisseling of huisbezoeken, organiseerden een systeem van kijkwoningen-avant-la-lettre, brachten met een zekere regelmaat handboeken uit en verzorgden een woonrubriek in hun ledenblad en dat van de Boerenbond.⁴

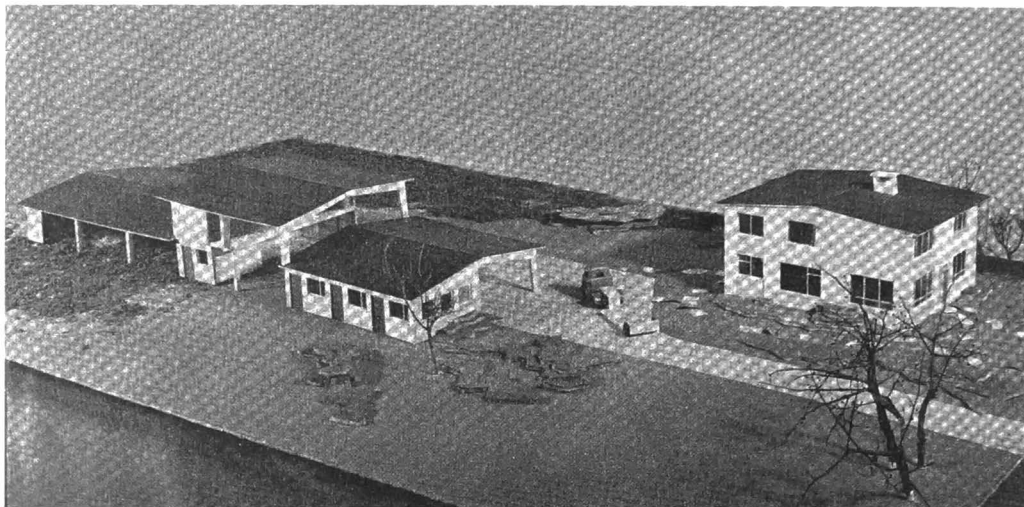
Figuur 4: Jos De Mey, "Een praktische aangename keuken", VERSTRAETE Luc (red.), Zo woont u beter, Brussel: Bond van Grote en van Jonge Gezinnen (1962), 45.

De middenveldorganisaties hielden zich uitstekend op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen over huishoudrationalisatie en moderne woningbouw. De verantwoordelijken van de woondienst schoolden zich regelmatig bij. De consulente van de Boerinnenbond volgde bijvoorbeeld cursussen in de befaamde huishoudschool te Wageningen. Bovendien waren diverse architecten betrokken bij de woonvoorlichting. Jul De Roover en later Christiane Magniette-Groenen schreef voor het blad van de Socialistische Vrouwen, Jos De Mey en Pieter De Bruyne voor dat van de BGJG, Lutgard d'Hellem de Vloed voor KAV en Willy van der Meeren voor de Boerinnenbond.

Tegelijk waren ze zich ervan bewust dat veel leden niet voor het moderne gewonnen waren. De moderne woningen wekten soms afkeer op zoals bovenstaande woning uit de Vlaamse Ardennen illustreert. Niet alleen de stijl kon weerstand oproepen – associaties met armoede en kilte doken regelmatig op – maar ook de sterk doorgedreven functionaliteit die afrekende met traditionele ruimten. De woningen die het middenveld promootte, hadden bijvoorbeeld geen dure kelder meer, maar een koele berging op het Noorden, en geen ‘beste kamer’ of ‘voorplaats’ meer die enkel gebruikt werd voor hoog bezoek of een belangrijk feest, maar wel een bureel of ‘kamer voor meerdere doeleinden’ achteraan de woning. Bewoners van een kijkwoning van de Boerinnenbond uit 1959 kregen regelmatig de volgende vraag: “Madam, als gij of uwe man dood gaat, waar zul je dan de lijkst zetten? Dat was normaal op de boerenbuiten, dat men een “beste kamer” had om bezoek te ontvangen en de kist op te baren.”⁵ Het feit dat die beste kamer, die ook dienst deed als rouwkamer, verdwenen was, konden zij niet vatten.

Getemperd modernisme

Op de hoogte van deze gevoeligheden bij hun leden, schipperde het middenveld tussen het modernisme en de verlangens bij hun publiek. Bijvoorbeeld het “Huis onzer Dromen” dat de Boerinnenbond tussen 1958 en 1962 promootte, had modernistische kenmerken, zoals ingebouwde kasten, grote raampartijen, een kleine keuken met doorgeefluik en een kamer voor meerdere doeleinden. Toch was deze architectuur helemaal niet zo strak als de woning van architect Goddeeris. Het dak was lichthellend – een compromis tussen een plat en het doorsnee zadeldak – en de ingebouwde kasten waren fragmentair over de kamers verdeeld in plaats van gegroepeerd langs één lange gang over de hele verdieping. Het middenveld opteerde voor een “getemperd modernisme”. Temperen staat hier voor een nieuwe “tint” geven, een nieuwe bewerking verschaffen waardoor het een transformatie ondergaat. Dit betekent concreet dat de middenveldorganisaties het modernisme van de avant-garde op maat van hun klanten sneden.

Figuur 5: Maquette uit 1958 van het Huis onzer Dromen met stallen in dezelfde getemperd modernistische vormtaal. (Boerinnenbond, Landelijke woning, Leuven: Boerinnenbond, Brasschaat: Drukkerij De Bièvre (1958), 9)

Maar zelfs deze richting kon de Boerinnenbond niet aanhouden. De mondigheid van de leden nam toe, terwijl architecten vanaf het einde van de jaren 1960 kampten met een legitimiteitscrisis, waardoor de organisatie nog meer moest ingaan op de desiderata van haar leden. De honderdste voorbeeldwoning van de Boerinnenbond is daar de getuige van.⁶ Met haar sterk hellend zadeldak, dakkapellen, onderverdeelde ramen met luiken, was deze woning het materiële resultaat van een bemiddeling tussen de leden en het middenveld. De bewoners wensten immers iets ‘tijdsloos’ en ‘degelijk’, waaronder ze een meer klassieke vormgeving begrepen. Het “getemperde modernisme” van het middenveld was hier veeleer “gedempt” of zelfs “verwaterd”.

Figuur 6: De honderdste voorbeeldwoning van de Boerinnenbond uit 1968 op de kaft (foto: repro. KADOC).

De Socialistische Vooruitziende Vrouwen waren pleitbezorgers van de sociale huisvesting. De appartementsblokken op het Kiel van Renaat Braem uit 1953 kreeg bijzonder veel lof,⁷ maar ook collectieve huishoudvormen. De Socialistische Vrouwen hielden af en toe bijvoorbeeld nog een betoeg voor collectieve huishoudelijke voorzieningen, zoals collectieve wasplaatsen, volkskeukens, kinderopvangcentra en allerlei instellingen voor cultuur, sport en ontspanning zoals scholen, bibliotheken, feest-, vergader- en concertzalen, speel- en sportpleinen, zwembad en parken.⁸

Vanaf eind jaren 1960 moesten ze dit betoeg opgeven, doordat de toegenomen individuele welvaart toenam en iedereen zich een wasmachine en dergelijke kon aanschaffen. De omslag in het huisvestingsdiscours van de socialisten kwam het meest tot uiting in het ledenblad van de in 1968 opgerichte Centrale voor Socialistisch Cultuurbeleid, *Golflengte Cultuur*, dat sporadisch over architectuur en ruimtelijke ordening berichtte. In augustus 1969 drukte het blad twee foto's af met de vraag: "Waarvan droomt U? Van een hypermodern appartement in deze luxueuze building of van dit huis op de heuvel te midden van de ongerepte natuur?"⁹ Een figuur van een ferme - een moderne woning met een landelijke evocatie door het zadeldak en de ramen met (sier)luiken in een tuin – werd daarentegen als ideaal naar voren geschoven.

WOONCULTUUR

**Wij wonen!
maar wonen wij?**

**ARCHITEKT BRAEM
AAN HET WOORD**

«Een Belg wordt geboren met een baksteen in zijn maag. Hij wil zijn eigen huis hebben, opgevat volgens zijn normen, want hij is een onvoorwaardelijke individualist, en vraagt dan onuitloosbaar zijn politieke aan het algemeen nut.

De meeste architecten brengen niet voldoende ethisch besef op om de smaak van het publiek te helpen vormen. Ze leggen er niet wakker van, ze zijn er enkel maar op uit ook de meest snelle bedragsela van hun kinden zo veel mogelijk op papier te zetten, in de soepele hoop alomteer eens rijkler en overvrijger klembekring te verdienen».

Dat is de opinie over de Belg en over de Belgische architecten. Zo niet R. BRAEM het ook bewijzen hij:

«Missie is een schoolvoorbeeld van de neo-kapitalistische konsumptie-industrie, op zijn smalst. Bourgeois tot en met iedereen hier te door de rijkdom verzoekt, besmet met de prestige-hoer. Iedereen moet nodig zijn stand hoog houden, het is haast een obsessie, om met zijn welvaart te pronken».

Renaat Braem schrijft verder in zijn brochure: «Een goede base voor ruimtelijke ordening onder economische democratie en elementen, alomteer in de sommatie van de politieke, hij

HOE WONEN WIJ ?

Waarvan droomt U? Van een hypermodern appartement in deze luxueuze building, of van dit huis op de heuvel te midden van de ongerepte natuur?

Figuur 7: “Keuzevraag: “Waarvan droomt U? Van een hypermodern appartement in deze luxueuze building of van dit huis op de heuvel te midden van de ongerepte natuur?” (“Wij wonen! Maar wonen wij?”, *Golflengte Cultuur*, 7 (aug. 1969), 4.

Repro AMSAB)

Vanaf het einde van de jaren zestig kende de woonvoorlichting van het middenveld een belangrijke koerswijziging. De nadrukkelijk moraliserende lessen werden vervangen door edu-tainment en woonvormingswerk. De voorbeeldwoningen van de Boerinnenbond, en de ingerichte sociale woningen als kijkwoning van KAV en het West-Vlaamse *Provinciaal Comité ter Bevordering van de Wooncultuur* (1931-1996), illustreren dit. Geïnteresseerden konden zelf ontdekken wat hen interesseerde. In dezelfde lijn waren de Ideeënbeurzen die KAV in de jaren 1970 organiseerde.¹⁰

Terwijl het middenveld rond 1960 nog aan architecten-gastsprekers vroegen hoe het moest, trainde hij in 1976 hun leden om hun wensen en verlangens te ontdekken en te communiceren met architecten en bouwpromotoren, de nieuwe spelers op de markt. Vooral de Jonge Gezinnenwerking van de BGJG zette in op die sensibilisatie.

Gefilterd comfortmodernisme

Daarnaast promootten de organisaties een gefilterd comfortmodernisme: een moderniteit die bestaat uit het streven naar comfort, zoals centrale verwarming, volautomatische wasmachine, een koelkast of diepvries, en rationele (lees: arbeidsbesparende) werkmethoden, zoals zittend werken (i.p.v. staand).

Figuur 8: De promotie van zittend werken door KAV (Vrouwenbeweging, febr. 1961) (repro. KADOC)

Figuur 9: Uitschuifplankje om zittend te werken in de keuken van een voorbeeldwoning van de Boerinnenbond uit 1959 te Kessel-Lo (© Els De Vos, 2003)

De filtering gebeurde volgens hun ideologie. Terwijl arbeidsbesparende en hygiëne bevorderende comfortgoederen volop werden geprezen, was dit voor vrijetijds- en ontspanningsgerichte goederen veel minder het geval. Het omgaan met de 'nieuwkomer' in de woonkamer, de televisie, werd zorgvuldig besproken en geregistreerd.¹¹ De televisie werd immers gezien als een indringer die de rust, warmte en de intimiteit van het familieleven zelf, drie eigenschappen die aan de schouw werden toegeschreven, verstoort.¹² Dit werd beeldend verwoord in een educatief rollenspel in *Raak*, het ledenblad van de Katholieke Werkliedenbonden, uit 1964. Daarin verweet Lea haar man Theo dat hun avonden al veertien dagen lang door de tv werden bedorven wegens de Ronde van Frankrijk, een toneelstuk, een boksmatch, enzovoort. De tv-sterren zouden zo meer "intimiteit" krijgen dan zijn eigen vrouw. Verder waarschuwde ze hem dat de tv schadelijk was voor zijn ogen, zijn zenuwen kon overbelasten en dat hij zo zijn vrienden en eigen zoon verwaarloosde. Op dat moment schrok Theo wakker en besloot de kapstok te gaan herstellen die al een tijdje stuk was en maar niet gerepareerd was geraakt. Moraal van het verhaal, zo eindigde het artikel: "Het is nodig matig te zijn. Tv kan het gezellige familieleven in de weg staan en dat is misschien wel het grootste nadeel."¹³ Opvallend was dat vooral vader en de kinderen volgens het middenveld verslaafd konden raken aan dit kastje waardoor hun ogen, zenuwen, (huis)werk, vrienden en in het geval van de mannen ook hun vrouw, eronder zou lijden. Daarom moest het gebruik door de vrouw des huizes gereguleerd worden door vooraf een programma op te stellen. Het toestel moest ook zo geplaatst worden dat hij 's avonds goed zichtbaar

was, maar overdag verdween, bij voorkeur in een kast of afsluitbare nis. Ettelijke pagina's wijdde het middenveld, gesteund door de overheid, aan dit zogenoemde 'probleem van de dag'.¹⁴ De plaatsing van de televisie was een evenwichtsoefening tussen enerzijds de theater-principes die optimaal kijk- en luisterplezier garandeerden en anderzijds het afremmen van de dominantie van het spelend toestel op de woonkamer. Geschikte televisiemeubels, een goede hoogte van de tv zodat iedereen het kon zien, een kijkafstand tussen 2,5 en 4m en een passende verlichting en belichting behoorden tot de eerste categorie.¹⁵ Evenmin mochten de zichtlijnen naar het apparaat doorsneden worden door belangrijkste looplijnen in de kamer, want daardoor zouden de passanten het rustige tv kijken verstoren. De raadgevingen die verband hielden met de tweede categorie waren veel complexer. Het dominante karakter van de televisie op het huiselijke leven moest ingeperkt worden volgens het middenveld.¹⁶ KAV en interieurarchitecten zoals Jos De Mey pleitten voor een hergebruik van de "beste kamer" als televisiekamer. Maar bij voorkeur verkoos het middenveld een aparte televisiekamer. Indien het niet anders kon, kon het apparaat in een hoek of langs een muur van de woonkamer worden geplaatst. Een kast of nis vond hij de meest esthetisch verantwoorde oplossing. 's Avonds moesten alle kijkers het grote oog goed kunnen zien, maar overdag hoefde men niet op een "lelijk stuk bol, spiegelen glas" te kijken.¹⁷ De campagnes rond matig TV-gebruik en een juiste plaatsing hebben er in ieder geval voor gezorgd dat de televisie in Vlaanderen niet gebruikt wordt zoals in de Mediterrane en Latijns-Amerikaanse landen: als een radio die van 's morgens tot 's avonds speelt.

Terwijl de tv, gepercipieerd als een bedreiger van de huiselijkheid, veeleer tot eensgezindheid leidde, verschilden de organisaties over andere zaken van mening. De boerinnenbond promootte heel intensief de achteringang met daaraan een zogenaamd 'spoelcentrum': een ruimte waar men zich kon omkleden, wassen en zaken (groenten, vuile laarzen, enzovoort) kon 'spoelen' in een wasbak. Het spoelcentrum diende meestal ook als wasplaats. Deze ruimte was volledig in functie van een landelijke levenswijze, waar men 's avonds van het land komt en zich verfrist vooraleer het huis te betreden. De andere organisaties adviseerden een badkamer op de eerste verdieping nabij de slaapkamers volgens de logica dat men zich 's morgens bij het opstaan opfrist vooraleer naar het werk te gaan. Geleidelijk aan heeft deze woonwijze het gehaald. In de meeste toenmalige landbouwerswoningen is ondertussen een slaapkamer op de verdieping omgebouwd tot badkamer. Ook andere verschilpunten waren nauw gerelateerd aan de landelijke levenswijze: landbouwers hadden beduidend meer aan diepvriezers, terwijl stedelijke bewoners, en zeker flatbewoners, vooral nood hadden aan een koelkast ter vervanging van een kelder of koele berging.

De inrichting van de woonkamer, en dan vooral het belang van de haard, was een belangrijke breuklijn tussen de christelijke organisaties en de andere. Commerciële vrouwenbladen, zoals *Libelle*, *Meubles et Décors* en *Rijk der Vrouw*, behandelden ook wel verschillende types haarden, maar de christelijke organisaties stonden er het langst bij stil, want voor hen was de haard symbolisch belangrijk. Veelbetekenend heette het naoorlogse tijdschrift van de Boerinnenbond vanaf 1949 *Bij de Haard*, ook al zorgde op dat moment een Leuvense stoof of een kachel voor de verwarming in zowat elke boerwoning.¹⁸ De haard symboliseerde niet alleen de eenheid van het gezin (de hoeksteen van de katholieke gemeenschap) en de geborgenheid tegen de buitenwereld (zoals het gevaar van het socialisme en communisme tijdens de Koude Oorlog), maar ze was ook de plaats waar het geloof werd getoond. De haard had immers een religieuze altaarfunctie. Het was de plaats waar het kruisbeeld werd gehangen zodat iedere bezoeker meteen wist dat hij in een christelijke familie te gast was. Bij de inwijding van de 150ste voorbeeldwoning van de Boerinnenbond in 1970 door de bisschop vormde het moment waarop de heer des huizes het kruisbeeld aan de haard hing, één van de hoogtepunten die vereeuwigd werden op foto.

Figuur 10: De bouwheer van de 150ste voorbeeldwoning uit 1970 hangt het kruisbeeld aan de schouw (repro. KADOC fotocollectie Boerinnenbond).

Maar de aankleding van de schouw van die woning onthult nog een andere connotatie. Op de haard prijkte de spreuk "Eigen haard is goud waard". Als *pars pro toto* van het huis, herinnerde ze aan het 'eerste stichtingsvuur'. Tegelijk symboliseerde ze de eenheid van het gezin en het belang van het woningbezit. Eigendomsverwerving was immers een belangrijke pijler van het beleid van de Christelijke Volkspartij die via de Wet De Taeye uit 1948 via premies en goedkope leningen het bouwen van een eigen woning stimuleerde. Gezien de haard als middelpunt van het gezin werd voorgesteld, ging ze ongewild in rivaliteit met de televisie die 's avonds alle aandacht opeiste. Deze wedijver was dan ook een kwestie waar de organisaties een gepaste oplossing voor zochten, en slechts zelden vonden. De socialisten daarentegen besteedden nauwelijks aandacht aan de haard, wat niet zo verwonderlijk is gezien haar 'conservatieve' connotaties.

Steunend op een onderzoek van de Nederlandse psychologe Mary Zeldenrust-Noordanus werd de woonkamer door de Socialistische Vooruitziende Vrouwen SVV afgedaan als minder belangrijk en vooral een pronkkamer voor de 'conservatieven' en de 'katholieken'. "Op het stuk van comfort heeft het salon nu de plaats geruimd voor de efficiënt ingerichte keuken. De oude betekenis van comfort, het passieve begrip, het statische dat zich in decoratie en ornament uitte, is nu voorbijgestreefd door datgene wat comfort is d.w.z., aangepast aan het doel waarvoor het bestemd is. [...] Comfort betekent nu datgene wat de bezitter "plus fort" sterker dus, meer paraat voor actie, kortom meer dynamisch maakt. Beschouwen wij de woning, meer bepaald de keuken dus functioneel", aldus *Stem der Vrouw* in februari 1968.¹⁹

De "jongeren, de intellectuelen en de links georiënteerden", waartoe de socialisten werden gerekend, waren, volgens deze studie, meer gewonnen voor de "moderne, d.w.z. functionele woninginrichting, dan de rechts georiënteerden, de ouderen en de minder ontwikkelde personen die meestal de traditionele of behoudsgezinde verdedigen".²⁰ Een sterk gepolariseerd beeld werd geschetst van enerzijds de aan de haard gebonden vrouw van de "conservatieven"; en anderzijds de geëmancipeerde, buitenhuiswerkende vrouw die gesteund wordt "in socialistische rangen", en die een interieur verkiest "in de geest van besparing van tijd, arbeid en moeite". De "conservatieve man" zou volgens deze studie "autoritair" zijn in de binnenhuisinrichting die vooral een "uiting van standing en prestige" zou zijn. In het "gezin met vooruitstrevende opvattingen" zou men een rationele inrichting verkiezen die het werk van de vrouw aanzienlijk kon verlichten: een "machine om in te werken en te wonen".²¹

Dit beeld was duidelijk gekleurd en zelfs foutief. In de praktijk promootten alle organisaties, zowel de katholieke als de socialistische, eenzelfde materiële cultuur in de keukens. Beide waren gewonnen voor een goed uitgeruste keuken, maar ze koppelden daaraan een andere ideologie. Waar de SVV bij voorkeur collectieve keukens, maar in het andere geval goed uitgeruste

laboratoriumkeukens promoveerde om het werk van vrouwen te verlichten zodat ze ook uit werken konden gaan, pleitten de christelijke organisaties ook voor dergelijke keukens in de jaren zestig, maar wel om andere redenen. Zij wilden vooral dat vrouwen meer tijd kregen om aan hun huis, hun gezin en vanaf het eind van de jaren 1960 ook aan zichzelf te besteden. Later, vanaf de jaren 1970, werd er over het algemeen terug voor een grote woonkeuken gepleit die (half)open was naar de woonkamer. Op die manier kon de vrouw haar kinderen beter in de gaten houden, en omgekeerd, werd het gezin meer betrokken bij het kookgebeuren. Via kookcursussen voor mannen werden echtgenoten aangemoedigd om ook zelf achter de potten te gaan staan.²²

Figuur 11: Open keuken in een modelappartement te Brugge in 1978, ingericht door het West-Vlaamse *Provinciaal Comité ter Bevordering van de Wooncultuur*. (Repro. Provinciaal Archief West-Vlaanderen)

Verschuivende mannentaken

De open keuken ging gepaard met een meer geëmancipeerde vrouwbeeld. Anderzijds werd de was en de plas zoveel mogelijk aan het oog van bezoekers of zelfs de andere huisgenoten onttrokken. Was-, strijk- en naaikamers werden vooral in de kelder of in andere afgesloten plaatsen geadviseerd. Deze locatie weerspiegelt de rol van de vrouw. Het schoonmaken en verzorgen van de kledij bleef duidelijk haar taak en die werd zo veel mogelijk onzichtbaar gehouden voor de andere leden. Er werd zelfs nadrukkelijk geadviseerd om de grote schoonmaak in de periode voor Pasen 'in den duik' te houden, als

de kinderen op school waren en de vader naar het werk, zodat zij er zo weinig mogelijk hinder door ondervonden.

Toch werden mannen ook ingeschakeld bij dit jaarlijks gebeuren. De kleine herstellingen en het oliën en (her)schilderen van de raam- en deurkozijnen was hun taak. Ook het onderhoud van tuin en auto behoorde tot hun takenpakket. De garage was meestal de plek waar hun werkbank en ander materiaal stond en waar ze hun gang konden gaan. Het is veelzeggend dat de vrouwenorganisaties die alle ruimten van het huis, van de zolder tot de kelder, gedetailleerd bespraken, haast volledig aan de garage voorbij gingen. Deze relatief grote kamer werd belicht enkel in het mannenblad van de Katholieke Werkliedenbonden KWB en van de Boerenbond. De autobergplaats – ook al diende ze eveneens als wasplaats voor de vrouwen en speelplaats voor de kinderen – had overduidelijk mannelijke connotaties. Samen met de tuin was het de plaats van mannelijke huiselijkheid.²³

De belangrijkste verdienste van het middenveld was ongetwijfeld dat de leden aangezet werden om doelbewust na te denken over hun woning. Vooral de Boerinnenbond slaagde in haar bewustmakingsproces volgens architect Jozeph Delanghe die vaak voor hem werkte: “De boeren waren beter ingelicht. Ze wisten prefect wat ze wilden. Een achterinkom en de oriëntatie waren belangrijk. Een ander zei: ‘k Wil een huis met vier slaapkamers. Maar zij wisten concreet wat ze wilden.’”²⁴ Ondanks de mediërende houding van het middenveld, werd zijn advies in de realiteit niet altijd gevolgd. Tijdsbesparende doorgeefkasten en uitschuifplanken zijn er nog genoeg te vinden, maar zittend werken bleef iets voor oudere vrouwen. Niettemin plaveide het middenveld de weg naar de betere architectuur. Mevrouw Van Rompay, die in 1970 als regentes huishoudkunde de cursussenreeks van KAV over wooncultuur begeleidde in Turnhout, vertelde hoe haar kijk op het wonen daardoor radicaal veranderde.²⁵ Ze raakte zo overtuigd dat ze haar man kon overhalen om hun dure klassieke meubelen achter te laten en met architect Lou Janssen modern te bouwen. Naar progressiviteit toe, kan hun woning wedijveren met deze uit de Vlaamse Ardennen, al kwam ze een goede twintig jaar later.

*Dr. Els De Vos, docent faculteit Ontwerpwetenschappen van de associatie
Artesis – Universiteit Antwerpen.*

Figuur 12: Interieur van de woning Van Rompay in Beerse, ontworpen van Lou Jansen uit 1972 (© foto uit collectie van de bewoners)

Noten

- 1 Mailcorrespondentie met André Goddeeris, juni 2012.
- 2 BERVOETS, OLDENZIEL. "Vrouwenorganisaties als producenten van consumptie en burgerschap", *TSEG*, 2002/3, 273-300; OLDENZIEL, e.a., "Het huishouden tussen droom en werkelijkheid", SCHOT J.W., e.a. (eds.), *TIN, IV*, Zutphen: Walburg Pers (2001), 110-116; BERENDSEN, VAN OTTERLOO, "Het 'gezinslaboratorium', *TSEG*, 28 (2002) 3, 108; OLDENZIEL, BOUW (eds.), *Schoon genoeg!*, Nijmegen: SUN (1998); VAN MOORSEL, *Contact en controle*, Amsterdam: SUA (1992), 10-11; CIERAAD, "Milk bottles and model homes" *Journal of Architecture*, 9 (2004) 4, 431-444.
- 3 Voor een gedetailleerde bespreking van neo-zuilen, zie HELLEMANS, *Strijd om de moderniteit*, KADOC-Studies 10, Leuven: Universitaire Pers (1990), 229-252.
- 4 Meer over deze werking, in: Els De Vos, "De fermette als woonideaal in Vlaanderen. Architecten, de overheid, het middenveld en enkele bewoners over deze droomwoning tijdens de jaren '60-'70", *Van Mensen & Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, 6 (2008) 2, 131-179.
- 5 Interview Hansens, Kessel-Lo, 30/11/2003.

- 6 Deze woning werd besproken in een vorig nummer: Els De Vos, "De fermette als woonideaal in Vlaanderen. Architecten, de overheid, het middenveld en enkele bewoners over deze droomwoning tijdens de jaren '60-'70", *Van Mensen & Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, 6 (2008) 2, 131-179.
- 7 Nationaal ondervoorzitster Jeanne Van der Veken stelde in 1953 onomwonden: "Aan diegenen die beweren dat de woningcomplexen aan het gezinsleven schaden, zeggen wij ronduit niet hun mening te delen. Het gezinsleven heeft de waarde die de leden waaruit het gezin bestaat, het zullen kunnen en willen geven. Een familie van een hoog moreel peil, welke een groot belang hecht aan het gezinsleven, kan zowel in de flatwoning als in de ééngezinswoning haar levenswijze opbouwen, in: VAN DER VEKEN, "Is hoogbouw een oplossing?", *SdV*, (1953) 8, 6-7.
- 8 Pleidooi voor groepsvoorzieningen: BLIECK, "De SvV en de woningkwestie", *SdV* (1946), 8, in: VANWEEHAEGHE, *De socialistische vrouwen*, (1983), o.c., 363, zie ook: JOTA, "De keuken als inzet", *SdV*, (1960) 1, 4; MARTEL, "Een ziekte van onze tijd", *SdV*, (1966) 1, 15-16. Pleidooi voor individueel comfort: DELEPIERRE, "Hoe wonen wij?", *SdV*, (1966) 10, 3, 20; DELEPIERRE, "Een enquête waaraan de S.V.V. meewerkte", *SdV*, (1969) 6-7, 9-10; "Van de met lavendel geparfumeerde linnenkasten", *SdV*, (1972) 1, 3-4.
- 9 "Wij wonen! Maar wonen wij?", *Golflengte Cultuur*, 7.
- 10 Meer over de initiatieven en ideeënwoning van de KAV in: Els De Vos, "'Beter wonen om een vrijer mens te zijn.' Wooncultuur als middel tot emancipatie?", *Rapporten van het Centrum voor Genderstudies-UGent*, ISBN 9789038210933, nr. 16 (2007), 85-119.
- 11 "Uw visie op tele-visie", *De Bond*, 24/02/1961, 24; "Wie, wat, hoe in de televisie", *De Bond*, 8/09/1961, 3; "TV-ogen", *Het probleem TV en de kinderen. Hoe kan je ermee omgaan?*, *Vrouw in middenstand en burgerij*, (febr. 1960) 16, 17; MERTENS, "Wij en de televisie", *Vrouw in middenstand en burgerij*, juni/juli (1964), 16-17; "Televisie is formidabel", *Vb*, febr. (1962), 42-43. (eerste artikel van een reeks), Betty Frantzen – De Leye, "Is T.V. kijken goed voor kinderen?", *SdV*, (1961) 6, 15 (eerste van een reeks); en bijvoorbeeld: "Televisie thuis", *BdH*, (1962) 1, 6-7; P.J. De Mot, "T.V. kijken", *BdH*, (okt. 1965), 42-43.
- 12 Nederlands Antropologe Irène Cieraad heeft het in dit verband over het "koekoeksjong" in een familienest. CIERAAD, "Van haardscherm tot beeldscherm." (2006), 27-47.
- 13 "Bij de dokter. Zetten we de TV op?", *Raak*, (okt. 1963) 5, 14-15, T. VERLEYEN, "De tv een macht", *Raak* (April 1964) 12, 9-11.
- 14 d'HELLEM-DE VLOED, REYNDERS, *Beter Wonen*, St-Andries: Provincie CW-WVI, (1967), 79.
- 15 Het toestel mocht noch voor het raam, noch tegenover het raam geplaatst worden, omdat het beeld anders moeilijker waarneembaar was door respectievelijk tegenlicht en spiegeling. B.v. DE MOT, "T.V. kijken", *BdH*, 53 (1965) 10, 42-43; DE VLOED, "Meubeltjes voor radio, pick-up en televisie", *Vb*, 43 (1960) 10, 10-11; LUCAS V., "Het radio- en TV-toestel in een goede wooninrichting", *LE*, (jan. 1970), 32-33; MERTENS, *Wij en de televisie*, VM&B, (jun./jul. 1964), 16-17.
- 16 LUCAS, "Het radio- en TV-toestel in een goede wooninrichting", *LE*, (jan. 1970), 32-33; "Televisie is formidabel", *Vb*, 45 (1962) 2, 42-43; PORIAU, "Waar die tafel

- en waar die kast?", *Vb*, (mei 1965), 12-13.
- 17 (Nadruk uit 'Doe het zelf'), "Suggesties voor de plaatsing van uw TV", *LE*, (1967) (jun.), 266-267.
 - 18 Meer over de naamswijziging naar "Bij de haard" in: RENS, *De Boerinnenbond 1945-1971*, ongep. licentiaatverhandeling geschiedenis, KULeuven (1985), 27. Meer info over dit blad, zie FLOUR, e.a., *Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België*, Brussel: Ministerie van Arbeid en Tewerkstelling (1995), 21-25.
 - 19 DE SCHAMPHELEIRE, "De keuken, spil van de woning", *SdV* (1968) 2, 7
 - 20 JOTA, "Levensstijl en wooncultuur. Links en rechts spreken een andere taal", *SdV*, 46 (1960) 2, 8.
 - 21 JOTA, "Levensstijl en wooncultuur.", *SdV*, 46 (1960) 2, 8.
 - 22 Zie onder meer: "De man in de huishouding", *Vb*, (1960) 7, 6; "Wat ge doet, doe het goed! Salon voor mannen", *Vb*, (1964) 2, 20-21; "Trek-uw-plan. Kookles voor de man", *Vb*, (1964) 12, 18.
 - 23 DE VOS Els, HEYNEN Hilde, "Uncanny and In-Between. The Garage in Rural and Suburban Belgian Flanders", *Technology and Culture* 52 (2011) 4, 757-787.
 - 24 Interview Delanghe, Gent (02.10.2004).
 - 25 Meer info over deze casus in: DE VOS Els, "Modern en toch gezellig: drie interacties tussen architect en bouwheren", in: DE BONT Yves, STRAUWEN Francis, *Architectuur in de golden sixties. De Turnhoutse school*, Tiel: Lannoo Campus, forthcoming (2012), 41-46.

Voor meer referenties verwijs ik naar mijn boek: Els De Vos, Hoe zouden we graag wonen? Woonvertogen in Vlaanderen tijdens de jaren zestig en zeventig, Leuven: Universitaire Pers Leuven (2012).

UITSTAP K.B.O.V.

Jacqueline Hebbrecht

Op zondag 3 juni 2012 organiseerde de K.B.O.V. een daguitstap in het teken van de kunst & ambacht van kant. Het werd een aangename en leerrijke dag.

In de voormiddag bezoeken we de "*Cité Internationale de la Dentelle et de la Mode*" in Calais.

Het museum werd ingericht in één van de laatste collectieve kantfabrieken uit de 19de eeuw, de kantfabriek Boulart. Bij aankomst worden we verrast door de gevel in gezeefdrukt glas die de ponskaarten van weleer voorstellen.

De rondleiding start in de zaal waar de **geschiedenis** van de kant wordt verteld. Een logisch verhaal: de mechanische kant vindt immers zijn oorsprong in de handgemaakte kant.

Kloskant, ontstaat in Vlaanderen in de 16de eeuw en naaldkant tegelijkertijd in Italië als alternatief voor de gouden en zilveren passementen die de kledij versieren. Kant is het privilege van de adel en de rijken, het is door de eeuwen heen een kostelijk goed.

Aan de hand van illustraties (schilderijen) en kantwerkstukken uit verschillende periodes en productiecentra zien we de kant evolueren van smalle stroken en eenvoudige tekeningen naar grotere stukken en ingewikkelder tekeningen. De techniek wordt steeds verfijnder en de soorten kant worden gedetermineerd aan de hand van de tralie die meestal streekgebonden wordt toegepast.

Een zeer rijk gevarieerde collectie van oude kanten wordt hier bewaard en tentoongesteld.

In het **atelier** staan vier 'Leavers' getouwen opgesteld.

We kunnen alleen maar in bewondering staan voor diegenen die deze machines ontwikkeld hebben.

Grondslag voor deze machine is de "métier à bas" uitgevonden in Nottingham in 1586 door William Lee. In de loop van de volgende eeuwen zal men erin slagen een machine te ontwikkelen die mechanische tule produceert. Een belangrijke stap in de ontwikkeling van het procédé is het vervangen van de schietspoel door een bobijn ("bobbin net").

In 1814 verbetert John Leavers de tulemachine en na twintig jaar wordt het Jacquardsysteem (ponskaarten) ingevoerd. Vanaf dat moment is de kwaliteit

van “la dentelle Leavers” beter dan die van haar concurrenten. De geknoopte draden zorgen voor een fijne kant die toch sterk is.

Tweemaal per dag worden de machines in gang gezet voor de bezoekers. In een tijdspanne van amper vijf minuten worden meerdere centimeters kant gemaakt over een breedte van vier meter. Het opbomen van de ketting vooraf, neemt echter twee maanden in beslag.

Terwijl de “chariots-bobines” over en weer gaan worden de kettingdraden van links naar rechts verplaatst door het Jacquardsysteem en zo worden de bewegingen van de klossen gereproduceerd.

Naast het productie-klaarmaken en de bediening van de machine zijn er nog tal van andere bewerkingen uit te voeren vooraleer de kant klaar is om naar de klant verzonden te worden. Dit wordt in de volgende zalen getoond: controleren en eventueel herstellen, wassen, bleken of verven, stijven, fixeren en dan de eindcontrole. Het knippen in stroken, vroeger met de schaar, gebeurt nu met laser.

De voorbereiding is voor een deel vergelijkbaar met ambachtelijke kant: de ontwerper maakt een tekening volgens de heersende mode of de eisen van de klant en rekening houdend met de beperking van de machine. Het ontwerp wordt getekend met aanduiding waar de draden moeten geknoopt worden. Tegenwoordig wordt dikwijls gebruik gemaakt van een computerprogramma. Ook het maken van de jacquardkartons gebeurt met behulp van de computer.

Wij beëindigen ons bezoek in de modeafdeling waar prachtige kledingstukken tentoongesteld worden uit de twintigste eeuw. Tot slot maken we kennis met hedendaagse toepassingen van kant.

Ondertussen lezen we in “Kant 2011/3” dat het modehuis Alexander Mc Queen “Dentelle de Calais” gebruikte voor het bruidskleed van Kate Middleton.

Meer hierover vindt u op: www.officialroyalwedding2011.org

Na de middag zijn we te gast in het **Vlasmuseum** van Kortrijk. Na een vrij bezoek aan de afdeling over de vlasteelt, worden we rondgeleid in de kantcollectie door mevrouw De Baene – Noppe, kantmonitrice.

Ook hier krijgen we een overzicht van de ontstaansgeschiedenis en de mode van de kant. Van iedere Vlaamse kantsoort worden prachtige werken getoond: kloskant met doorlopende draden en afgeknoopte draden en naaldkant.

Naast de kanten worden in de vitrinekasten objecten getoond die te maken hebben met kant, er is o.a. een uitgebreide verzameling klosjes. Schilderijen en foto's illustreren de rijke kantsgeschiedenis in Vlaanderen.

Aangezien onze gids een ervaren kantklosster is, worden al eens technische zaken ter sprake gebracht. We leren het verschil tussen een “Platte Rosaline” (zonder pareltjes) en een “Geparelde Rosaline” en het verschil tussen grof en fijn bloemwerk wordt ons hier meteen duidelijk. En zoals hertogin Maria-Hendrika (de latere koningin en echtgenote van Leopold II) zeer geïnteresseerd was in de Gentse kant, stelde ze ook de “Guipure kant” (zeer fijn bloemwerk)

op prijs. Vandaar dat die kant de naam "Duchesse-kant" kreeg.

Het grof bloemwerk, doet ons denken aan de kanten boorden die de gordijnen van onze grootmoeders sierden.

Bloemen zijn eveneens het hoofdmotief in "Chrysantenwerk" en "Florence". Bij de "Rococo kant" wordt verwezen naar het spiraalmotief in het smeedwerk van die stijlperiode.

De tentoongestelde stukken in "Russische kant" laten toe de vergelijking te maken met de "Russische kant" die bij ons gemaakt wordt.

De rijke kantcollectie in het museum bevat pareltjes van gemengde kant, applicatiekant, Vlaanderse, Valenciennes- en Binche kant.

Naast de "Mechelse kant" (the Queen of laces"), zijn er mooie stukken in "Parijse kant" en Rijselse kant", in "Blonde" en "Chantilly", specialiteit van de Geraardsbergse kantwerksters.

Bij de vitrines met de diverse naaldkantsoorten wordt de rondleiding afgesloten.

Nadien is er vrij bezoek aan de afdeling gewijd aan damast en aan de tentoonstelling op de eerste verdieping: "Vlas van wieg tot graf". Verschillende poppen kregen het gezicht van een B.V. Leuke afsluiter van deze uitstap.

Hilda Pintelon, ervaren kantwerkster van de Sint-Katelijne kantclub, liet zich inspireren door een kantje gezien in het museum in Calais, maakte een prikking en een technische tekening.

Hierna ziet u een uitgewerkte hoek van de kant, gemaakt in vlas nr. 80 met 41 paar klossen.

Een prikking op ware grootte is beschikbaar bij de kantclub.

Van harte bedankt, Hilda !

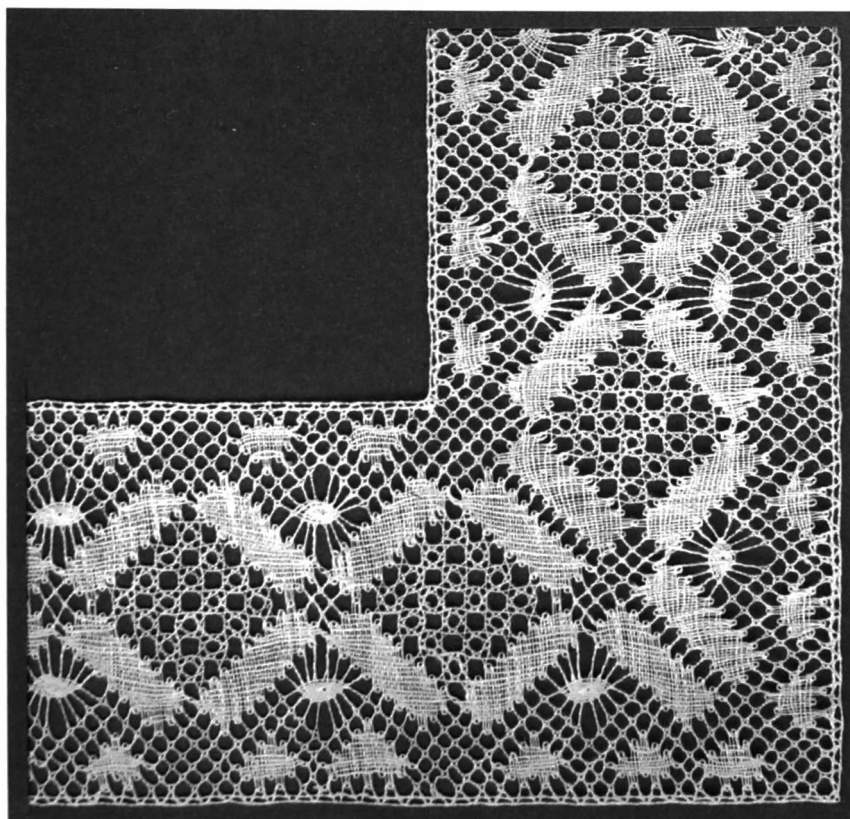
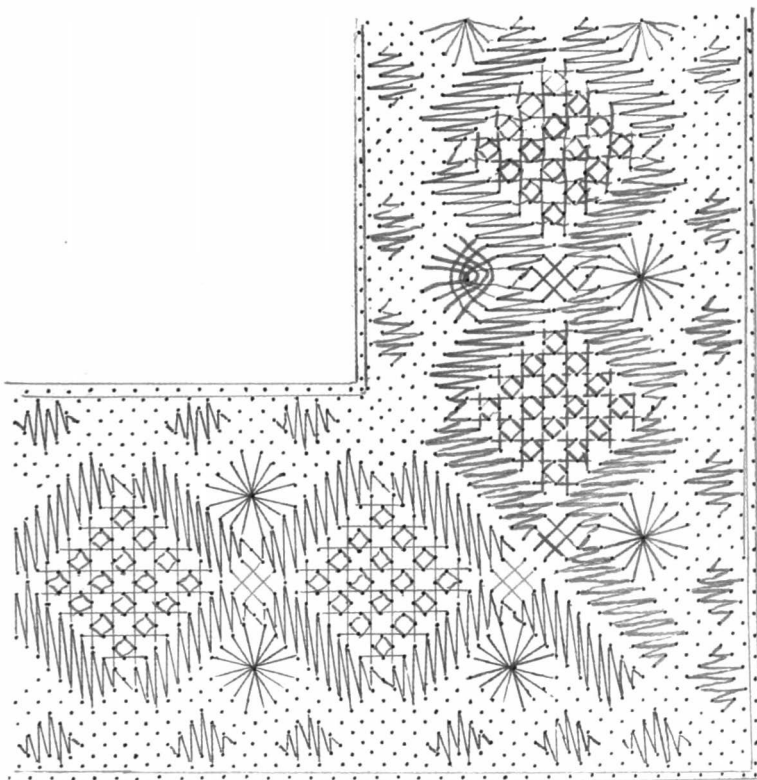

Foto : Marc De Coninck